

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLYI VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

B.Toshmurodova, O.Xamdamov

MOLIYAVIY MENEJMENT

O‘quv qo‘llanma

**Toshkent
«Iqtisod-Moliya»
2012**

УДК: 336(075)
КБК: 65.9(50)-93
T-77

Taqrizchilar: i.f.d., prof. F. Nazarova;
i.f.n., dots. R. Karlibayeva

B. Toshmurodova, O. Xamdamov.

Moliyaviy menejment. O‘quv qo‘llanma. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi, TMI, – T.: «Iqtisod-Moliya» 2012. 160 b.

Mazkur o‘quv qo‘llanmada moliyaviy menejmentning nazariy va konseptual asoslari, moliyaviy menejmentning maqsadi va funksiyalari, korxonalarda moliyaviy menejmentni tashkil etishning asosiy xususiyatlari, moliyaviy menejmentning axborot ta‘minot tizimi, aktivlarni boshqarish siyosati, korxonalarda moliyaviy menejmentni tashkil etishdagi muhim elementlardan biri sanalgan risk menejmentini tashkil etish va uning o‘ziga xos xususiyatlari, korxonalarda moliyaviy barqarorlikni ta‘minlash jarayonlari va bugungi kunda dolzarb masalalardan biriga aylanib borayotgan korxonalarda inqirozga qarshi moliyaviy boshqaruvni tashkil etishning nazariy jihatlari kabi masalalar yoritilgan.

O‘quv qo‘llanmaning maqsadi – talabalar, iqtisodchilar, moliyachilar, tadqiqotchilar uchun moliyaviy menejmentning nazariy va tashkiliy asoslari haqida ma‘lumotlar berishdan, iqtisodiyotni modernizatsiyalash hamda korxonalarda zamonaviy boshqaruv tizimlarini takomillashtirish jarayonlarida mamlakatimizda moliyaviy menejmentni tashkil etishdagi xorijiy davlatlarning ilg‘or tajribalaridan samarali foydalanish yo‘llarini ko‘rsatishdan iborat.

O‘quv qo‘llanma OTMlari talabalari, magistrantlar, ilmiy tadqiqotchilar, professor-o‘qituvchilar hamda ushbu sohada faoliyat yurituvchi amaliyotchilar uchun mo‘ljallangan.

УДК: 336(075)
КБК: 65.9(50)-93

ISBN 978-9943-13-401-0

© «Iqtisod-Moliya», 2012
© B. Toshmurodova, O. Xamdamov, 2012

I BOB. MOLIVAVIY MENEJMENTNING IQTISODIY MOHIYATI VA FUNKSIYALARI

1.1. Moliyaviy menejmentning iqtisodiy mohiyati va nazariy asoslari

Respublikamiz mustaqillikka erishgan dastlabki kunlardan oq, jamiyat taraqqiyotining barcha jabhalarida, eng avvalo, iqtisodiy sohada iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish va erkinlashtirish borasida aniq dasturlar ishlab chiqilgan. Ushbu dasturlarda belgilangan vazifalarning hayotga samarali tatbiq etilishi natijasida iqtisodiyotda turli mulkchilik shaklidagi korxonalar, firma va kompaniyalar vujudga kela boshladi. Albatta, mamlakatimiz iqtisodiy va moliyaviy barqarorlikka erishishida muhim omillar, ishlab chiqarish hajmining o'sishi, pul qadrsizlanishini pasaytirish, eksport hajmini oshirish va boshqa shu kabi makroiqtisodiy o'sishni ta'minlash bilan birga respublikamizda faoliyat yuritayotgan har bir korxonalar, firma, kompaniyalarning ham xo'jalik subyekti sifatida rivojlantirishni taqozo etadi.

O'z navbatida, korxonalar oldida turgan asosiy maqsad o'z faoliyatini samarali tashkil qilish, kam mehnat sarflagan holda, ko'proq va sifatli mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmatlar ko'rsatish, iste'molchilarning talab va ehtiyojlarini to'la qondirish va shu asosda foyda olishdan iborat.

Ta'kidlash kerakki, bozor munosabatlari sharoitida korxonalar, firma va kompaniyalarning moliyaviy boshqaruv tizimiga yangicha yondoshishni taqozo etadi. Korxonalarning iqtisodiy mustaqil va moliyaviy barqaror

faoliyat ko'rsatishlari, ularda boshqaruvni to'g'ri tashkil qilish, mavjud imkoniyatlardan samarali foydalangan holda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni oqilona yo'lga qo'yish, fan va texnika yangiliklaridan, yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish, moliyaviy menejment ishlarini to'g'ri yo'lga qo'yish kabi bir qator omillarga bog'liq.

Moliyaviy menejmentning mustaqil fan sifatida shakllanishi yaqin o'tmishga borib taqaladi. XX asrning ikkinchi yarmiga kelib bozor iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarda turli mulkchilik shakllarining paydo bo'lishi, iqtisodiyotni bozor qonuniyatlariga asoslangan holda boshqarish tizimining takomillashuvi, biznesning turlari va zamonaviy yo'nalishlarini vujudga kelishi hamda ular faoliyatlarini samarali amalga oshirishda oqilona boshqaruv qarorlarini qabul qilish, ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish sohalarida moliyaviy resurslarning ahamiyati va ularni optimal boshqarishni tashkil qilish moliyaviy menejmentni mustaqil fan sifatida shakllanishiga muhim turtki bo'ldi.

Fanning dastlabki nazariy elementlari XX asrning 30-yillarida paydo bo'la boshlagan. Xususan, Dj. Vilyams tomonidan 1938-yilda, «Moliyaviy aktivlarning qiymatini baholash» modelini yaratilishi moliyaviy menejment fanining nazariyasini shakllanishiga muhim turtki bo'lgan. 60-yillarga kelib G. Markovitsa, U. Sharpa, Dj. Mossina kabi olimlar tomonidan, moliyaviy aktivlarning daromadlilikini baholash modelining (Capital Asset Pricing Model, CAPM) ishlab chiqilishi yuqoridagi nazariyaning keyingi rivojlanish bosqichi bo'ldi. Bundan tashqari ushbu yo'nalishda ko'plab iqtisodchi olimlar tomonidan ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan, jumladan: «Opsion baho shakllanish nazariyasi» («Option Pricing Theory»). Opsionlardan foydalanishni o'z ichiga olgan investitsion strategiyalar, ko'plab mashhur olimlar, shu jumladan V.Sharp, R.Merton, F.Blek, M.Shoulz ishlarida ko'rib

chiqilgan. Optsion baho shakllanishiga bag'ishlangan nazariyalarda, qimmatli qog'ozlar bozorining turli ishtirokchilarini optsionlar bilan savdo qilish tizimlari yoritilgan va taqqoslangan. V. Sharp tomonidan nol vaqtdagi optsionning ichki (haqiqiy) qiymatini aniqlash imkonini beruvchi, optsion qiymatini baholashning binominal modeli ishlab chiqilgan.

Lekin, optsionni amal qilishining butun davri mobaynida asosiy aktivni doimiy o'zgaruvchanligi va tavakkalchiliksiz o'zgarmas stavkani ko'zda tutuvchi asosiy aktiv va optsionning ayrim kombinatsiyasini o'z ichiga olgan, tavakkalchiliksiz portfelni tuzish yo'li bilan xedjirlash g'oyasiga asoslangan Blek Shoulz modeli optsion baho shakllanish nazariyasida asosiy o'rinni egallaydi.

Stiven Ross tomonidan ishlab chiqilgan «Arbitraj baho shakllanish nazariyasi» («Arbitrage Pricing Theory») (ART) tavakkalchilik qilmasdan o'z portfeli daromadlilikini orttirish imkoniyatidan, har bir sarmoyador foydalanishga intilishi g'oyasiga asoslanadi. Arbitraj portfel yordamida bunday imkoniyat amalga oshirilishi mumkin.

Moliyaviy menejmentda arbitraj (*arbitrage*) deganda bir xil aktivlarga turli baholardan foydalanish yo'li bilan tavakkalchiliksiz daromad olish tushuniladi. Arbitraj keng tarqalgan investitsion taktika bo'lib hisoblanadi va bir davrning o'zida bir xil aktivlarni (yoki uning funksional ekvivalentini) nisbatan yuqori baholarda sotish va nisbatan past narxlarda sotib olishdan iborat.

Arbitraj qimmatli qog'ozlarning zamonaviy samarali bozorlarini (bozor oldi-sotdi bitimlarining majmui) muhim tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi. Tariflar bo'yicha arbitraj amaliyotlardan olingan daromadlar tavakkalchiliksiz bo'lganligi bois, barcha sarmoyadorlar bu kabi daromadlarni olishga intiladi va buning uchun barcha imkoniyatlardan foydalanadi. Qimmatli qog'oz

o'zining investitsion tavsiflariga ko'ra arbitrajga qay darajada muvofiqligini aniqlashni talab etadi.

Arbitraj amaliyotlar uchun qimmatli qog'ozlar yoki portfel tanlovi quyidagilarga asoslanadi:

1) qimmatli qog'ozning haqiqiy daromadlilikigi ikki elementni o'z ichiga oladi: kutilayotgan (normal) va noaniq (tavakkalli) daromad;

2) qimmatli qog'ozning daromadlilikiga ayrim noma'lum omillar ta'sir ko'rsatadi.

Shu bois, qimmatli qog'ozlar daromadlilikiga ta'sir etuvchi omillar tahlili, tanlovning asosiy usullaridan biri bo'lib hisoblanadi. Bunda o'xshash omillarga sezgirligi bir xil bo'lgan qimmatli qog'ozlar yoki portfel birdek kutilayotgan daromadga ega bo'lishi nazarda tutilgan.

Arbitraj portfel o'zining joriy portfelini kutilayotgan daromadlilikini oshirish uchun sarmoyador tomonidan shaklantirilib, qo'shimcha mablag'lar talab etmaydi va unga hech qanday tavakkalchilik ta'sir ko'rsatmaydi. Boshqacha aytganda, arbitraj portfel nolga teng bo'lgan omilsiz tavakkalchilikka (omillar ta'siri nolga teng) ega bo'lishi lozim. Haqiqatda tavakkalchilik doimo mavjud, biroq arbitraj portfel holatida u sezilarsiz bo'lib, unga e'tibor bermasa ham bo'ladi.

Arbitraj baho shakllanish nazariyasining asosiy g'oyasini matematik formallashtirish omilli deb nomlangan bir nechta modellarda namoyon bo'ladi. Umuman olganda amaliyotda, bir omilli, ikki omilli va ko'p omilli modellar mavjud.

50-yillarning ikkinchi yarmiga D. Dyuran, F. Modilyani va M. Miller kabi olimlar tomonidan moliyaviy menejmentning muhim nazariy elementlaridan hisoblangan kapitalning tarkibi va moliyalashtirish manbalari yo'nalishlarida muntazam ravishda ilmiy tadqiqotlar olib borish natijasida

«kapital strukturasi nazariyasi» ishlab chiqilgan. «Kapital strukturasi nazariyasi»ni ishlab chiqish bilan ko‘plab mualliflar shug‘ullangan, bular orasida «Kapital qiymati, korporativ moliya va investitsiyalar nazariyasi» nomli asarni 1958-yilda chop etgan F.Modilyani va M.Miller birinchilardan sanaladi.

Kapital strukturasi nazariyasi moliyaviy menejmentning quyidagi birinchi darajali savollariga javob beradi: tadbirkorlik faoliyatini boshlash va yuritish uchun zarur hamda yetarli bo‘lgan kapitalni shakllantirish, jalb qilingan mablag‘larni samarali (foydali) joylashtirish.

Korxonada passivlari ikki asosiy guruhdan tashkil topgan moliyalashtirish manbalaridan iborat: o‘z (ichki) va chetdan jalb qilingan (qarz) mablag‘lar. Bunda u yoki bu manbani shakllantirish korxonada uchun birdek kechmaydi. Jalb qilingan kapital qiymati har bir manbani saqlab turish va faoliyatni zarar bilan yakunlamaslik bo‘yicha xarajatlarni qoplash uchun zarur bo‘lgan daromadning minimal darajasini ifodalaydi. Kapital qiymatini miqdor jihatdan baholash korxonani moliyalashtirish manbalarining muqobil variantlarini tanlab olishda muhim ahamiyatga ega.

Korxonani moliyalashtirish manbalari qiymatini aniqlash uchun o‘z va qarz mablag‘i o‘rtasidagi nisbatga bog‘liq bo‘lgan va uning o‘zgarishi bilan o‘zgarib boruvchi, jalb qilingan kapitalning o‘rtacha qiymati hisoblanadi. Bunda o‘z va qarz mablag‘lar qiymatini o‘zgarish sur‘atlari turlicha bo‘lishi mumkin. Shu tariqa, aksiyadorlar qarz mablag‘lari qiymatini oshishiga tezkor munosabat bildira olmaydi va o‘z qo‘yilmalari bo‘yicha o‘sib boruvchi tavakkalchilik uchun tovon sifatida dividendlarni ko‘paytirishni talab qilishi mumkin.

Mazkur nazariya mualliflari, aksariyat hollarda kapital strukturasi deb nomlanuvchi, moliyalashtirish manbalari strukturasi samarali boshqarish

muammosini hal qilish bo'yicha ikki yondashuvni taklif etadi. Shu vaqtning o'zida, boshqa mualliflar moliyalashtirish strukturasi deganda barcha moliyalashtirish manbalarini, faqatgina uzoq muddatli manbalarni (o'z va uzoq muddatli qarz kapitalini) nazarda tutadi.

Birinchi yondashuv tarafdorlarining fikricha, moliyalashtirish manbalarining qiymati ularning strukturasi bog'liq. Bunda kapitalning o'rtacha qiymati minimal va mos ravishda korxonaning bozor qiymati maksimal bo'lgan moliyalashtirishning maqbul strukturasi mavjud. Ikkinchi yondashuv tarafdorlari, shu jumladan F.Modilyani va M.Miller aksincha, qarz kapital qiymati va korxonaning bozor qiymatining o'zaro aloqadorligini rad etib, moliyalashtirish manbalari qiymatini pasaytirish hisobiga korxonaning bozor qiymatini oshirish mumkin emasligi haqidagi fikrni ilgari suradi.

F.Modilyani va M.Miller yondashuviga ko'ra korxonaning aksiyalari aylanmasi amaliyotlar hajmi, aksiyalar bozor bahosi ularning ichki qiymatiga qanchalik mosligiga bog'liq bo'lgan qimmatli qog'ozlarning samarali bozorida amalga oshiriladi.

Bozor bahosi ko'plab omillarga, shu jumladan, asosiy omil sifatida ko'rib chiqiluvchi axborotga bog'liq. Shu tariqa, bozorning samaradorlik darajasi axborotni baholarga ta'sir etish tezligiga bog'liq holda o'zgaradi. Bunda iqtisodiy samaradorlik emas, axborotning samarasi tushuniladi. Bozordagi axborotni olishda uning barcha ishtirokchilari birdek imkoniyatga ega emas. Xalqaro amaliyotda simmetrik va assimetrik axborotlar mavjud. Birinchi holatda axborotdan barcha foydalanishi mumkin va bu hech qanday afzalliklarni bermaydi; ikkinchi holatda axborotdan faqatgina bozorning muayyan ishtirokchilari foydalanishi mumkin va bu ularga ma'lum afzalliklarni beradi.

Bozor samaradorligining uch darajasi mavjud: past, oʻrta va yuqori. Samaradorlikning past darajasi aksiyalarning joriy bozor baholari oʻtgan davrlardagi baholar dinamikasini toʻliq aks ettirilishini bildiradi. Samaradorlikning oʻrtacha darajasi aksiyalarning joriy bozor baholari nafaqat oʻtgan davrlardagi baholar dinamikasini, balki barcha foydalanish imkoniyatiga ega boʻlgan axborotlarni toʻliq aks ettirilishini bildiradi.

Samaradorlikning yuqori darajasi aksiyalarning joriy bozor baholari oʻtgan davrlardagi baholar dinamikasini, shuningdek, barchaga maʼlum va cheklangan axborotlarni aks ettirilishini bildiradi. Shunday qilib, axborotlardan barcha ishtirokchilar foydalanish imkoniyatiga ega boʻlsada, hech biri ortiqcha daromad olish imkoniyatiga ega boʻlmaydi.

F.Modilyani va M.Miller amal qilinishi natijasida bozor samarali boʻlishi mumkin boʻlgan quyidagi shartlarni belgilaydi:

- 1) transaksion xarajatlarning yoʻqligi;
- 2) axborotdan bozor ishtirokchilarining barchasi foydalanish imkoniyatiga egaligi;
- 3) sarmoyadorlar xatti-harakatlarining oqilonaligi.

Bozor samaradorligining qayd qilingan shartlariga muvofiq F.Modilyani va M.Miller quyidagi fikrlarni ilgari suradi:

1) korxonaning bozor qiymati kapital strukturasi bogʻliq emas va mazkur korxonaning tavakkalchilik yoʻnalishiga mos boʻlgan stavka boʻyicha uni joriy (operatsion) foydasining kapitallashuvi yordamida aniqlanadi;

2) moliyaviy jihatdan bogʻliq boʻlgan korxonada oʻz kapitalining qiymati moliyaviy jihatdan bogʻliq boʻlmagan korxonada oʻz kapitalining qiymati va tavakkalchilik uchun mukofotlar yigʻindisiga teng; bunda tavakkalchilik uchun mukofot oʻz va qarz mablagʻlar ayirmasini moliyaviy dastak miqdori koʻpaytmasiga teng.

Mazkur yondashuvlarga asoslangan holda mualliflar, nisbatan arzon moliyalashtirish manbalarini jalb qilish yordamida kapital strukturasi o'zgarishi, korxonalar qiymatining oshishiga xizmat qilmaydi degan g'oyalarni ilgari suradilar. Yuqoridagi sanab o'tilgan va boshqa moliyaning zamonaviy nazariyalarini rivojlanishi va takomillashuvi bilan bir qatorda moliyaviy menejment fani mustaqil fan sifatida vujudga keldi. Moliyaviy menejment fani bo'yicha dastlabki darslik va adabiyotlar 60-yillarning boshlarida nashr qilindi. Moliyaviy menejment fanining mustaqil fan sifatida paydo bo'lishi va shakllanishida, uzoq yillik tarixga ega bo'lgan «Moliya» va «Buxgalteriya hisobi» kabi fanlar asos bo'lgan.

Hozirgi kunda moliyaviy menejment tushunchasining mohiyatini yoritishda iqtisodchi olimlar tomonidan turli xil fikrlar bildirib o'tilmoqda. Umuman olganda, moliyaviy menejment tushunchasiga rus iqtisodchi olimlari, qolaversa, MDH davlatlariga kiruvchi qator davlatlar olimlarining qarashlari bilan, G'arbiy Yevropa va AQSH olimlarining qarashlari nisbatan farqlanadi. Buning o'ziga xos sabablari mavjud bo'lib, bularning asosiylaridan biri MDH tarkibiga kiruvchi davlatlarda bo'lgani singari moliyaviy menejment fani Rossiya Federatsiyasida ham yangi rivojlanayotgan sohalardan biri hisoblanadi, yana bir sabab esa, ushbu davlatlarda firma va kompaniyalarning boshqaruv tizimidagi o'ziga xos turli xil jihatlarning mavjudligi hisoblanadi. Bundan tashqari, AQSH va Yevropada mavjud kompaniyalarning aksariyat qismi asosiy faoliyatlaridan tashqari, ularning xo'jalik faoliyatida fond bozorlaridagi ishtiroki, xususan, qimmatli qog'ozlar savdosi bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshirilishi muhim o'rin egallaydi. Shuning uchun ham ularning amaliyotida, moliyaviy menejmentning funksiyalari ko'p holatlarda qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalarni boshqarishga yo'naltirilgan holda tushuntiriladi.

Amerikalik iqtisodchi olimlar Djeym K. Van Xorn va Djon M. Vaxovich o'zlarining iqtisodiy asarlarida, moliyaviy menejment aniq bir maqsadlarni amalga oshirishga yo'naltirilgan aktivlarni moliyalashtirish va boshqarish bo'yicha qilingan xatti-harakatlarning majmuyidan iborat deb ta'kidlaydi va quyidagicha ta'rif beradi: moliyaviy menejment (financial management) aniq bir maqsadlarni realizatsiyasiga yo'naltirilgan aktivlarni moliyalashtirish va boshqarish bilan bog'liq bo'lgan boshqaruv qarorlarini qabul qilishdir. Ularning fikriga ko'ra firma va kompaniyalarning maqsadi turli xil bo'lishiga qaramay, ulardan asosiysi firma va kompaniya egalari moliyaviy holatini maksimallashtirishdir. Umuman olganda, AQSH va G'arbiy yevropalik iqtisodchi olimlarning keltirilgan ta'riflariga ko'ra, moliyaviy menejment o'zining bosh maqsadi sifatida aksiya kursi, bir dona aksiyaga to'g'ri keluvchi sof foyda miqdori, dividend darajasi, hissadorlar mulki va boshqa ijobiy manfaat keltiruvchi moliyaviy natijalarni ko'paytirishni ilgari suruvchi firma va kompaniyalar moliyasini boshqarishdir.

Rus iqtisodchi olimi G.B. Polyak boshchiligidagi olimlar guruhining ta'kidlashlaricha, moliyaviy menejment tushunchasi xo'jalik mexanizmining faol tarkibiy qismi sifatida korxonalar moliyasini boshqarish mexanizmi yoki moliyaviy mexanizm tushunchalari bilan bog'liqdir. Moliyaviy menejment – korxonalarda moliyaviy resurslarni shakllantirish va ulardan foydalanish, aylanma mablag'larni boshqarish jarayonidir. Moliyaviy menejment korxonalarda moliyaviy resurslar va aylanma mablag'larni boshqarish jarayonida foydalaniladigan usullar, qo'llanmalar va shakllarning (forma) tizimidir.

I.Ya. Lukasevich o'zining bir iqtisodiy asarida moliyaviy menejment tushunchasiga quyidagicha ta'rif bergan. Moliyaviy menejment – bu xo'jalik

subyektining joriy va strategik maqsadlariga erishishda, ularning moliyaviy resurslari va moliyaviy faoliyatini boshqarishdir. Uning fikricha moliyaviy menejment o'zining mohiyatiga ko'ra serqirra tushuncha bo'lib unga turli xil yondashish mumkinligini tushuntirgan, ya'ni: 1) alohida ilmiy predmet sifatida; 2) xo'jalik obyektini moliyasini boshqarish tizimi sifatida; 3) tadbirkorlik faoliyatining bir ko'rinishi sifatida.

Bu masala bo'yicha yana bir rus iqtisodchi olimi S.V.Galitskaya quyidagicha ta'rif beradi. Moliyaviy menejmentni korxonalarni barcha turdagi vositalari (aktivlari) va ularni kelib chiqish manbalarini (passivlarni) boshqarish, deb tushunish lozimligini ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra moliyaviy menejmetning asosiy maqsadi korxonaga egalarining moliyaviy holatini oshirish hisoblanadi.

S.B. Pryanichnikovning bergan ta'rifiga ko'ra, korxonalarda moliyaviy munosabatlar va xo'jalik moliyaviy faoliyatini boshqarish bevosita moliyaviy menejmentning funksiyalari orqali amalga oshiriladi, shuning uchun ham moliyaviy menejmentni xo'jalik subyektining moliyaviy resurslarini shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanishni boshqarish tizimi deb tushuniladi. Olimning ta'kidlashicha, moliyaviy menejmentning asosiy maqsadi korxonaning bozor qiymatini maksimallashtirish hisoblanadi.

Yuqoridagi olimlarning bergan ta'riflariga yondashgan holda, bizning fikrimizcha: moliyaviy menejment – korxonalarning joriy va strategik maqsadlarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq qilish, tahlil, bashoratlash va rejalashtirish kabi funksiyalarni amalga oshirish, moliyaviy resurslarni shakllantirish va ulardan samarali foydalanish jarayonlarini boshqarishdir.

Shu narsani ham ta'kidlab o'tish kerakki moliyaviy menejment fani, boshqa barcha iqtisodiy fanlar bilan chambarchas bog'liqdir. Shundan kelib chiqqan holda moliyaviy menejment fanini mukammal o'rganishda

iqtisodiyot nazariyasi, tahlil, moliya, moliyaviy va boshqaruv hisobi, statistika, korxonalar moliyasi va shu kabi fanlar bo'yicha yetarli bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishlik talab qilinadi.

1.2. Moliyaviy menejment tizimida korxonalar moliyaviy munosabatlarining tutgan o'rni va ahamiyati

Bizga ma'lumki, iqtisodiyotda faoliyat yuritayotgan har qanday korxonaning xo'jalik-moliyaviy faoliyatidan qat'iy nazar bir xil tarzda faoliyat yuritishi mumkin emas. Korxonalar ishlab chiqarish, xizmatlar ko'rsatish, ishlar bajarish va mahsulotlar sotish jarayonida, bevosita ikkinchi tomon bilan hamkorlikda iqtisodiy munosabatlarni yuritish natijasida o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishadi va buning natijasida korxonalarining moliyaviy faoliyati shakllanadi. Korxonalarining moliyaviy faoliyati bevosita moliyaviy munosabatlar tizimi vositasida amalga oshiriladi.

Bozor munosabatlarining rivojlanishi sharoitida turli mulkchilik shakllarining paydo bo'lishi, korxonalarining tashqi iqtisodiy faoliyatlarini yuqori sur'atlar bilan rivojlanishi, ularda boshqaruvning zamonaviy tizimini yaratilishi kabi omillar korxonalar moliyaviy munosabatlar tizimini yanada rivojlanishiga hamda ularning ko'lamini kengayishiga olib keldi. Korxonalarining moliyaviy munosabatlarini ikki guruhga ajratish mumkin: tashqi moliyaviy munosabatlar va ichki moliyaviy munosabatlar.

Korxonalarining ta'sisчилari bilan yuzaga keladigan moliyaviy munosabatlarni, korxonada dastlabki tashkil qilinayotgan davrda ustav kapitalini shakllantirish va ularning ma'lum qismini korxonada ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishni moliyalashtirishga yo'naltirish yoki taqsimlash hamda korxonaning yakuniy moliyaviy natijalariga asoslangan holda ta'sisчилarning ustav kapitalidagi ulushlariga qarab yoki ular egallab

turgan aksiyalarning foizlardagi ulushiga qarab dividendlarning to'lanishida yuzaga keladigan munosabatlarda ko'rishimiz mumkin bo'ladi.

Korxonalar xo'jalik faoliyatining uzluksizligini ta'minlash, ularda ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish samaradorligini oshirish va shu kabi iqtisodiy barqarorlik ko'rsatkichlarining yuqori bo'lishida korxonalarda faoliyat yuritayotgan ishchi xodimlar va xizmatchilar vazifalarining va ish jarayonlarining yuqori saviyada tashkil qilinganligi, ularning mehnatini moddiy va ma'naviy rag'batlantirish tizimini yaratilishi alohida ahamiyatga ega. Korxonalar va uning ishchi xodimlari o'rtasida yuzaga keladigan moliyaviy munosabatlarni samarali tashkil qilinishi yuqoridagi maqsadlarga erishishda va mehnat resurslaridan oqilona foydalanishda dolzarb hisoblanadi. Korxonalarda ishchi xodimlar o'rtasida, olingan daromad yoki foydani bir qismini taqsimlash, ish haqlari va mukofot pullarni to'lash, agar ma'lum turdagi qimmatli qog'ozlarga ega bo'lsa ular bo'yicha dividendlarni to'lash, moddiy yordam ko'rsatish hamda korxonalar faoliyatiga moddiy va ma'naviy zarar yetkazsa, ushbu zarar miqdorini qoplash, ish haqi va unga tenglashtirilgan to'lovlar bo'yicha tegishli soliqlarni ushlab qolish va shu kabi jarayonlar natijasida moliyaviy munosabatlar yuzaga keladi.

Hozirgi kunda davlat budjet daromadlarini tarkibida mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan turli mulkchilik shaklidagi korxonalar to'laydigan soliqlar va majburiy to'lovlar salmoqli o'rinni egallaydi. Har qanday davlatning iqtisodiy rivojlanishining asosiy omillaridan biri korxonalar faoliyatini rivojlantirish ularni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, bir so'z bilan aytganda davlatning moliyaviy siyosatini samarali yo'lga qo'yilganligi, ham iqtisodiy ham ijtimoiy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Korxonalarining mulkchilik shakli va xususiyatlaridan kelib chiqqan holda davlat budjetiga to'laydigan soliqlar va majburiy to'lovlar, davlat budjetidan korxonalarini

moliyaviy sogʻlomlashtirish va boshqa maqsadlarda ajratilgan moliyaviy yordamlar, ularga turli xil soliq imtiyozlarini berish yoki korxonalariga nisbatan qonunchilikka asosan jarimalar va sanksiyalar qoʻllash kabi munosabatlar jarayonida korxonalarining davlat bilan yoki budjet va budjetdan tashqari fondlari bilan moliyaviy munosabatlari kelib chiqadi.

Korxonalarining tijorat banklari bilan yuzaga keladigan moliyaviy munosabatlari, korxonalarining barcha turdagi moliyaviy, iqtisodiy munosabatlarini amalga oshirishda markaziy boʻgʻinni egallaydi desak ham boʻladi. Korxonaning moliyaviy munosabatlari, tijorat banklardagi maxsus hisob raqamlaridagi pullarni saqlash va foydalanish tizimini yaratilishi, bankning kredit va lizing operatsiyalaridan foydalanish, yaʼni kredit boʻyicha asosiy qarz va hisoblangan foiz toʻlovlarini toʻlash jarayonida yuzaga keladigan munosabatlar, barcha turdagi pul oʻtkazmalari va valuta oldi-sotdi operatsiyalarini amalga oshirish va boshqa bank xizmatlaridan foydalanish jarayonida yuzaga keladi.

Bozor munosabatlari sharoitida korxonalar, firma va kompaniya rahbarlari yoki moliyaviy menejerlar ular ixtiyoridagi mol-mulkdan va barcha moliyaviy resurslardan samarali foydalanish uchun harakat qilish bilan cheklanib qolmasdan, favqulotda va tasodifiy zararlarning natijasida yuzaga kelishi mumkin boʻlgan zararlarni qoplash tadbirlarini koʻrishi ham lozim. Bunda sugʻurta munosabatlari katta ahamiyatga ega. Korxonalarining sugʻurta kompaniyalari bilan moliyaviy munosabatlari mol-mulklarni, risklarning barcha turlari, ishchilarning alohida toifadagilarini, ularning ishlari va majburiyatlaridan kelib chiqqan holda va shu kabilarni sugʻurtalash jarayonida yuzaga keladi.

Korxonalarining kontragenti yoki boshqa-boshqa xoʻjalik subyektlari bilan yuzaga keladigan moliyaviy munosabatlari, mahsulot va xizmatlar

realizatsiyasi, yangi qiymatni yaratish va ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lgan munosabatlar jarayonida yuzaga keladi. Korxonalarining xo‘jalik faoliyatida ushbu munosabatlar asosiy o‘ringa ega, chunki ushbu moliyaviy munosabatlarning asosida moddiy ishlab chiqarish yotadi, ushbu jarayon mamlakatda yalpi ichki mahsulot va milliy daromadning shakllanishi va vujudga kelishiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Bundan tashqari korxonalarda barcha turdagi to‘lovlarning ko‘p qismi aynan shu bo‘limga to‘g‘ri keladi, o‘z navbatida korxonalar faoliyatining moliyaviy va iqtisodiy ko‘rsatkichlari ko‘p jihatdan ushbu moliyaviy munosabatlarini samarali tashkil qilinishiga bog‘liq bo‘ladi.

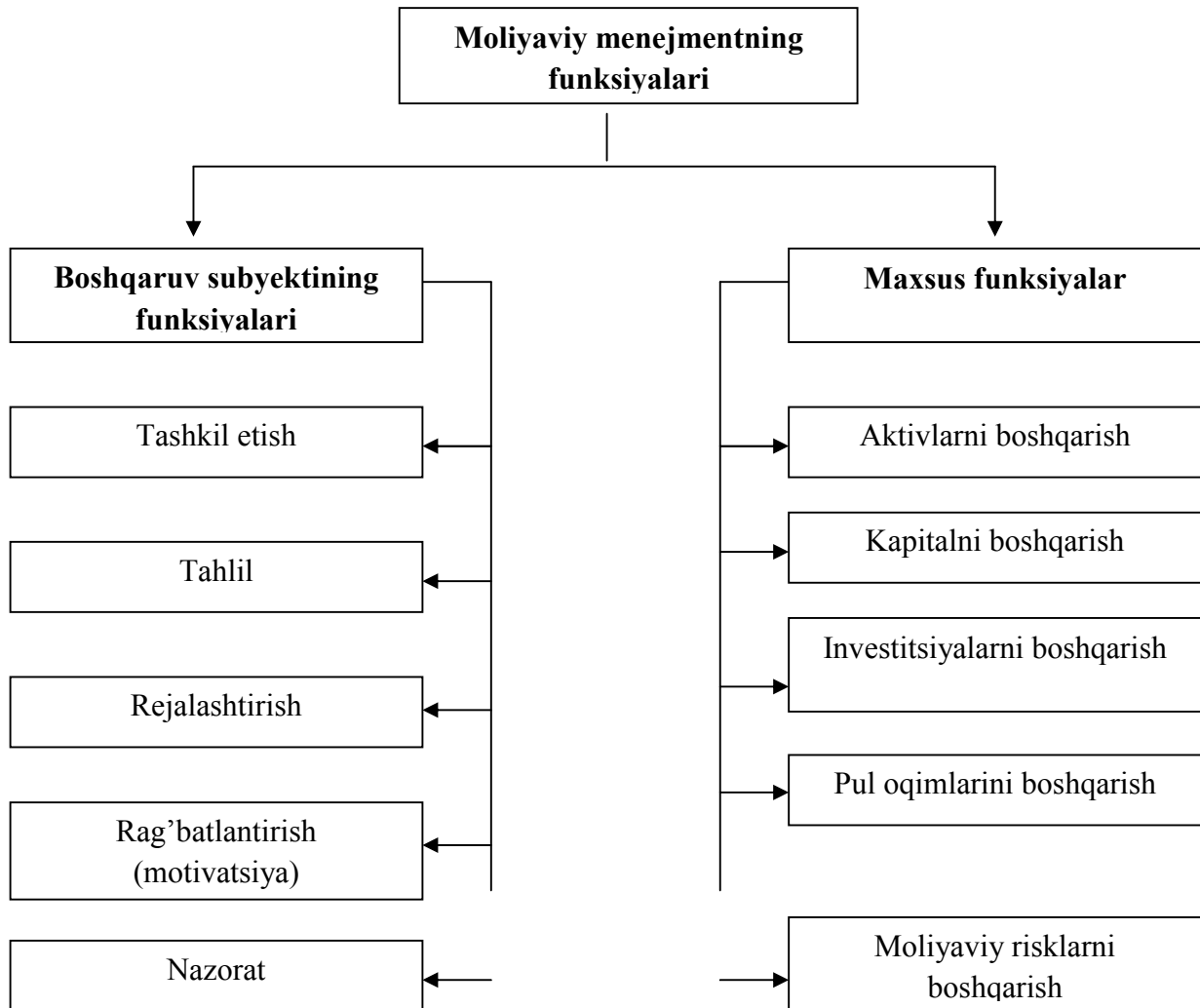
Ko‘rib o‘tilgan barcha moliyaviy munosabatlar, korxonalar xo‘jalik faoliyatida o‘zlarining alohida muhim jihatlari va realizatsiya qilish usullariga ega. Lekin barchasi ushbu jarayonda ishtirokchi subyektlar nuqtai nazaridan, ikki tomonlama tavsifga ega bo‘lib, ularning moddiy asosini pul mablag‘larining harakati tashkil qiladi, ulardan foydalanish jarayonida pul oqimlari shakllanadi, moliyaviy munosabatlar jarayonida korxonalarining korxonalar ustav kapitali tashkil qilinadi, moliyaviy mablag‘larning aylanish davri boshlanadi va yakunlanadi, korxonada turli xil maqsadli pul fondlar, jamg‘armalar va barcha turdagi moliyaviy resurslar tashkil qilinadi va foydalaniladi.

Korxonalarining moliyaviy munosabatlari va moliyaviy faoliyatlari bevosita moliyaviy menejmentning funksiyalari vositasida boshqariladi, shuning uchun ham moliyaviy menejmentning zamirida, xo‘jalik subyektlarining moliyaviy resurslarini shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanishni boshqarish tizimi yotadi deb tushuniladi.

1.3. Moliyaviy menejmentning funksiyalari

Moliyaviy menejmentning tub mohiyati uning amalga oshirayotgan funksiyalari orqali namoyon bo‘ladi. Umuman olganda, moliyaviy menejment amalga oshiradigan funksiyalarni quyidagi ikki asosiy guruhga ajratish mumkin (1.1-chizma):

1.1-chizma. Moliyaviy menejmentning funksiyalari.

- boshqaruv subyektining funksiyalari;
- maxsus funksiyalar.

Bozor munosabatlari sharoitida mulkchilik va xo‘jalik yuritish shaklidan qat’iy nazar, korxonalarda ishlab chiqarishni samarali tashkil etish eng avvalo

tizilmada boshqaruv rolini oshirishdan boshlanadi. Chunki, boshqaruv vositasida korxonalar o'z oldiga qo'ygan vazifalarni hal qiladi va istiqboldagi strategik maqsadlarni amalga oshiradi. Umuman olganda, yuqoridagi funksiyalarning birinchisida har qanday boshqaruv shaklining umumiy ko'rinishi tavsiflanadi, uning tarkibiga asosan quyidagilar kiradi: tashkil etish, tahlil, rejalashtirish, rag'batlantirish (motivatsiya) va nazorat.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar ishlab chiqarish faoliyatining turlari, amalga oshiradigan xizmatlar, bajaradigan ishlarning hajmidan kelib chiqqan holda boshqaruv tizimini yaratadilar. Albatta, har qanday xo'jalik faoliyati dastlab tashkil qilinayotgan davrda undagi bo'linmalarning quyi va yuqori darajalari, huquq va majburiyatlari, javobgarligi, amalga oshiradigan ishlar tartibi va vazifalari belgilab olinadi. Moliyaviy menejmentning funksiyasi sifatida tashkil etishning asosiy maqsadi - boshqaruvchi va boshqariluvchi tizimlarni, shuningdek, ularning o'zaro aloqa va munosabatlarini shakllantirishdir.

Mutanosiblik, uzluksizlik, parallellik, barqarorlik, egiluvchanlik, shuningdek, bir turdagi mehnat predmetlarini bir joyda jamlash, hamda korxonalar faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar va tashqi muhitning o'zgarishiga mos holda, ularda boshqaruvning tashkiliy tizimini ushbu o'zgarishlarga mutanosib holda o'zgartirish va takomillashtirib borish kabilar tashkil etishning asosiy shartlari bo'lib hisoblanadi.

Korxonalarda moliyaviy boshqaruvni samarali tashkil etilishi ko'p jihatdan tahlil ishlarini aniq va to'g'ri yo'lga qo'yilganligiga bog'liqdir, uning yordamida korxonalarining to'lov qobiliyati, likvidliligi va moliyaviy barqarorligini, barcha moliyaviy-xo'jalik jarayonlarining sodir bo'lishi va hodisalarni davriy kuzatish, umuman moliyaviy-iqtisodiy holatini baholash imkoniyatiga ega bo'lish mumkin. Tahlil yordamida korxonaning barqaror

rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan kamchiliklar aniqlanadi va ushbu kamchiliklar bartaraf etiladi, xo'jalik subyektini yanada rivojlantirish yo'llari belgilanadi yoki samarali ishlashni ta'minlaydigan yo'nalishga o'tkaziladi.

Rejalashtirish – moliyaviy menejmentning asosiy funksiyalaridan biri hisoblanadi. Rejalashtirish funksiyasi mavjud resurslar hamda ularning chegaralanganligini inobatga olgan holda korxonaning maqsadlariga erishish yo'llarini belgilashdan iborat. Ishlab chiqarishni bozordagi holatga mos kelishini o'rganish, barcha turdagi resurslar va kapitaldan samarali foydalanishni eng maqbul yo'llarini tanlash, qo'shimcha moliyaviy mablag'lar jalb qilish yo'llarini izlab topish va shu kabilar rejalashtirish funksiyasiga misol bo'la oladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida rejalashtirish funksiyasining muhim jihati shundaki, bunda korxonalar xo'jalik faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari bozordagi holatdan kelib chiqqan holda, mazkur tovar va xizmatga bo'lgan talab va taklifning qay holatda ekanligi, raqobatning darajasi va shu kabi omillarga bog'liq holda belgilanadi. Rejalashtirish bevosita tahlil bilan bog'liq bo'lib, asosan uning yakuniy natijalariga qarab aniqlanadi.

Bozor munosabatlari sharoitida har qanday xo'jalik subyektlarining o'z oldiga qo'yilgan maqsadlarini samarali amalga oshirish, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasini yanada rivojlantirishda ushbu korxonalar, firma va kompaniyalarida faoliyat yuritayotgan ishchi xodimlarning roli va xizmati muhim ahamiyat kasb etadi. Korxonalarda rag'batlantirish funksiyasini amalga oshirish jarayonida, korxonalar boshqaruv tizimining turli bo'limlarida faoliyat yuritayotgan xodimlarning korxonalar tomonidan belgilangan moliyaviy rejalarni, vazifalarni to'liq bajarganligi, xizmat ko'rsatish va servis sohasini rivojlantirishda o'z hissasini qo'shgan hamda mavjud moddiy resurslardan tejamkorlik bilan foydalangan holda ishlab chiqarish hajmini oshirganliklari uchun ushbu xodimlarni rag'batlantirish va mukofotlash yoki aksincha, ushbu

vazifalarni amalga oshirishda sustkashlikka yo‘l qo‘ygan va befarqlik bilan yondashgan xodimlarga nisbatan ma’lum bir choralar ko‘rish, tizimi yaratiladi. Moliyaviy menejmentning rag‘batlantirish funksiyasini to‘g‘ri tashkil etilishi, korxonada mahsulot va xizmatlar sifatini yaxshilanishiga, xodimlar malakasini oshishiga olib keladi, bu esa o‘z navbatida, bevosita korxonada xo‘jalik faoliyatining rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadi.

Nazorat funksiyasining mohiyatini quyidagicha ifodalash mumkin: korxonada belgilangan reja ko‘rsatkichlarini haqiqatda qay darajada amalga oshirilayotganligi yoki bajarilmayotgan bo‘lsa bunday holatlarni o‘z vaqtida aniqlash, hamda ushbu holatlarni paydo bo‘lish sabablarini batafsil o‘rganish va bunday kamchiliklarni bartaraf etishda tezkor choralar ko‘rishdan iborat. Moliyaviy menejmentning ushbu funksiyasini amalga oshirilishi korxonalarda ichki nazoratni tashkil qilish tizimi, nazorat qilinadigan ko‘rsatkichlarning ko‘lamini aniqlash bilan bog‘liqdir.

Moliyaviy menejmentning keyingi guruh funksiyalari uning alohida boshqaruv faoliyati xususiyatlarini tasniflaydi. Uning tarkibi quyidagilardan iborat:

- aktivlarni boshqarish;
- kapitalni boshqarish;
- investitsiyalarni boshqarish;
- pul oqimlarini boshqarish;
- moliyaviy risklarni boshqarish.

Aktivlarni boshqarish. Korxonalar xo‘jalik faoliyatining hajmi va amalga oshirilayotgan operatsiyalar ko‘lamidan kelib chiqqan holda uning turli xildagi aktivlarga bo‘lgan talabini aniq o‘rganish, korxonada aktivlaridan samarali foydalangan holda ularning tarkibini optimallashtirish va likvidligini ta’minlash, amortizatsiya hisoblashning eng maqbul yo‘llarini

ishlab chiqish va amalga oshirish, ularni moliyalashtirishni optimal yo‘llari va manbalarini tanlash, aktivlarni boshqarish funksiyasining mohiyatini ifodalaydi.

Kapitalni boshqarish. Bozor munosabatlari sharoitida har qanday korxonaning o‘z oldiga qo‘ygan maqsad va vazifalarini amalga oshirishda moliyaviy resurslarni optimal yo‘llarini izlab topish va ulardan samarali foydalanish asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Korxonaning hozirgi va kelgusidagi faoliyat turlarini amalga oshirishda foydalaniladigan moliyaviy resurslar bilan ta‘minlash, kapitalni boshqarish funksiyasining mohiyatini ifodalaydi. Bu asosan, korxonaning kapitalga bo‘lgan jami talabini o‘rganish va ulardan samarali foydalanish, moliyalashtirishning eng maqbul yo‘llari va manbalarini aniqlash, qayta moliyalashtirish bo‘yicha kompleks tadbirlarni amalga oshirish kabilarni o‘z ichiga oladi.

Investitsiyalarni boshqarish. Korxonalarni moliyaviy barqaror faoliyat ko‘rsatishlari va ularni faoliyatlarini rivojlantirish investitsiyalardan foydalanish samaradorligini oshirishga bevosita bog‘liqdir. Investitsiyalarni boshqarish funksiyasi, korxonaning taktik va strategik maqsadlarini amalga oshirishga yo‘naltirilgan investitsiya siyosatini ishlab chiqishdan iborat. Bunda asosan, korxonaning faoliyat turi va moliyaviy imkoniyatlarini inobatga olgan holda unga ko‘proq moliyaviy manfaat keltiruvchi va eng maqbulini tanlash maqsadida, investitsion loyihalarning samaradorligi va qaytimini baholash, kapital qo‘yilmalar budjetini ishlab chiqish, qimmatli qog‘ozlar portfelini tashkil qilish, boshqarish va boshqalar amalga oshiriladi.

Pul oqimlarini boshqarish. Korxonalarning joriy va kundalik faoliyatini amalga oshirishda pul oqimlarini boshqarish muhim rol o‘ynaydi. Korxonalarning moliyaviy barqarorligi va iqtisodiy mustaqilligi, likvidliligi va to‘lovga qobilligi hamda boshqa iqtisodiy ko‘rsatkichlarning yuqori

ekanligi ko‘p jihatdan ushbu funksiyaning to‘g‘ri va oqilona amalga oshirishiga bog‘liqdir. Korxonalarda pul oqimlarini kirib kelishi va chiqib ketishini to‘g‘ri tashkil etish, ular ustidan doimiy nazoratni olib borish, vaqtincha bo‘sh turgan moliyaviy mablag‘lardan optimal foydalanish va shu kabilar pul oqimlarini boshqarish funksiyasi mohiyatini ifodalaydi.

Moliyaviy risklarni boshqarish. Hozirgi raqobat muhiti rivojlangan bir davrda tadbirkorlik faoliyatining maqsadi kam xarajat evaziga ko‘proq daromad olishdan iborat. O‘z navbatida, har qanday xo‘jalik faoliyatini amalga oshirish jarayonida, tijorat faoliyatining turi va hajmidan kelib chiqqan holda ma‘lum bir yo‘qotishlar yoki tavakkalchiliklar yuzaga kelishi mumkin. Bozor iqtisodiyoti sharoitida risklar (tavakkalchilik) xo‘jalik faoliyatini tashkil qiluvchi muhim omillaridan biri hisoblanadi. Moliyaviy risklarni boshqarish funksiyasi yordamida, xo‘jalik faoliyatida yuzaga kelgan risklarning turlarini aniqlash, ushbu risklarning xatarlilik darajalarini baholash va buning natijasida yo‘qotishlar ko‘lami va hajmini belgilash mumkin bo‘ladi. Olingan ma‘lumotlar va tahlil natijalariga asoslangan holda, risklarni boshqarishning kompleks chora-tadbirlar tizimi tuziladi: ularni diversifikatsiyalash va sug‘urtalash; risklarning alohida turlari minimallashtiriladi va profilaktik ishlar amalga oshiriladi.

Biz yuqorida moliyaviy menejmentning asosiy funksiyalariga umumiy holda ta‘rif berib o‘tdik. Korxonaning mulkchilik shakli, amalga oshiradigan faoliyat turi va boshqa xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ushbu funksiyalarga yanada kengroq to‘xtalib o‘tish mumkin.

II BOB. KORXONALARDA MOLIYAVIY MENEJMENT TIZIMINI TASHKIL ETISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

2.1. Moliyaviy menejmentning maqsadi va vazifalari

Moliyaviy menejmentning maqsadi, xo‘jalik subyektining maqsadlari va iqtisodiy strategiyalaridan kelib chiqadi. Boshqacha qilib aytganda, moliyaviy menejmentning maqsadi korxonaning maqsadlari bilan to‘g‘ri kelishi mumkin. Korxonaning uzoq muddatga belgilangan strategik maqsadlarini amalga oshirish va ularning xo‘jalik-moliyaviy faoliyatini rivojlantirish, bankrotlikni va yirik moliyaviy yo‘qotishlarni oldini olish, keskin raqobat muhitida bozorda o‘z o‘rniga va raqobatchilar orasida ma’lum ustunlikka ega bo‘lish, xarajatlarni optimallashtirish, ishlab chiqarish va sotish hajmini unga ta’sir etuvchi ichki va tashqi omillarni inobatga olgan holda bosqichma-bosqich oshirib borish hisobiga foydani ko‘paytirish va pirovardida korxonaning ta’sisчилari, manfaatdor shaxslar va mulkdorlar daromadlarini ko‘paytirish, moliyaviy menejmentning asosiy maqsadlarini ifodalaydi.

Hozirgi kunda moliyaviy menejment maqsadlarining eng muhimlari qaysilar degan savolga, iqtisodchi olimlar tomonidan turli xil qarashlar mavjud. Ko‘plab xorijiy adabiyotlarda korxonalarda moliyaviy menejmentning maqsadlarini quyidagi uch guruhga ajratib o‘rganiladi:

- foydani maksimallashtirish va korxonaga egalarining moliyaviy talablarini qondirish;
- moliyaviy barqarorlikni ta’minlash;
- mahsulot va xizmatlar realizatsiyasini maksimallashtirish (ya’ni, korxonaning ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish hajmini oshirish).

Kompaniyalarning o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlariga erishish ko‘p jihatdan moliyaviy menejerni boshqaruv qarorlarini to‘g‘ri va aniq qabul qilishiga bog‘liq. Moliyaviy menejer belgilangan maqsadlarga erishishda quyidagi asosiy yo‘nalishlar bo‘yicha to‘g‘ri va oqilona boshqaruv qarorlarni qabul qilishi kerak bo‘ladi:

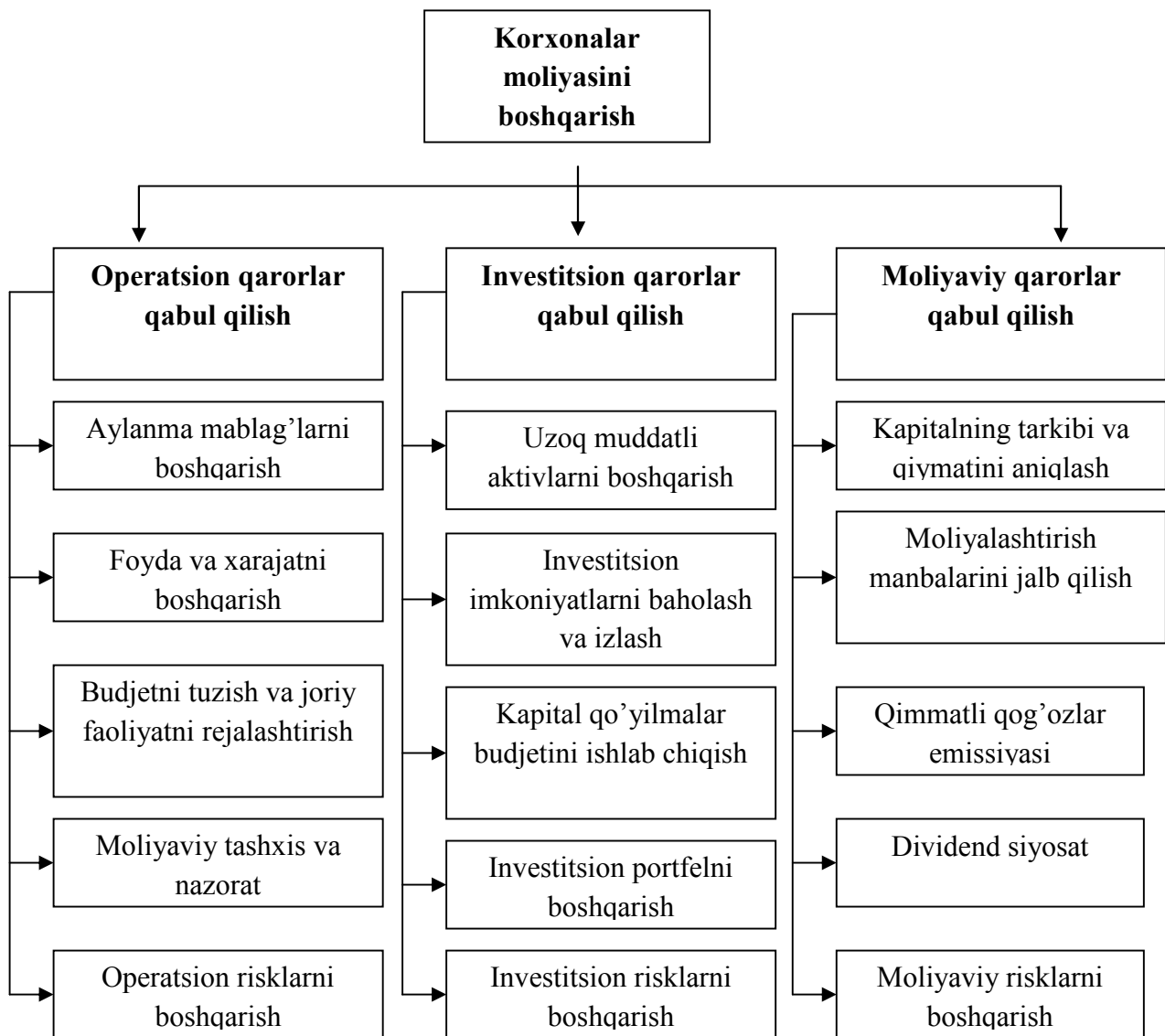
- operatsion faoliyat (tahlil, rejalashtirish, bashoratlash va korxonaning moliyaviy holatini nazorat qilish);
- moliyalashtirish – jalb qilingan va o‘z mablag‘lari manbalarini boshqarish (moliyaviy qarorlar qabul qilish);
- investitsiyalar – investitsiya siyosati va aktivlarni boshqarish (investitsion qarorlar qabul qilish).

Ushbu yo‘nalishlarning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, qarorlar qabul qilishda alohida kompleks vazifalar tizimi belgilab olinadi. Korxonalarda moliyaviy boshqaruvni tashkil etish jarayoni va uning vazifalari yoki boshqacha qilib aytganda moliyaviy menejmentning kompleks vazifalarini, bizningcha quyidagicha tasniflash mumkin (2.1-chizma).

Bozor qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda korxonalar mulkchilik shakli va xo‘jalik faoliyatining turlari hamda iqtisodiy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda o‘zlarining uzoq muddatli strategiyalari va boshqaruv tizimini mustaqil holda belgilaydilar. Ushbu maqsadlarga erishishda korxonalar o‘z oldiga aniq vazifalarni qo‘yib oladi va belgilangan vazifalar ularning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda turlicha bo‘lishi mumkin.

Ko‘rinib turibdiki, korxonalarda moliyaviy menejmentning maqsad va vazifalari, bozor munosabatlari shakllanayotgan bugungi sharoitda ham, kelajakda ham korxonalar xo‘jalik faoliyatini uzluksiz ravishda yaxshilab va takomillashtirib borishi uchun iqtisodiy dastak sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

2.1-chizma. **Moliyaviy menejmentning kompleks vazifalari.**

2.2. Xo‘jalik subyektlarida moliyaviy menejmentni tashkil etishning asosiy yo‘nalishlari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir korxonaga o‘zining moliyaviy siyosati va ustuvor yo‘nalishlarini mustaqil belgilash, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish ko‘lamini o‘zining moddiy va moliyaviy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda kengaytirish, pirovardida, joriy va strategik vazifalarni oqilona bajarilishi natijasida, korxonaning moliyaviy va iqtisodiy ko‘rsatkichlarini barqarorligini ta‘minlashlari mumkin bo‘ladi. Albatta, korxonalar moliyaviy

siyosatidan hamda boshqaruv tizimining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, ularda moliyaviy menejmentni tashkil etish yoʻnalishlari va uning tatbiq etish sohalari belgilab olinadi.

Korxonalarda moliyaviy menejment tizimi bevosita moliyaviy menejning funksiyalari va amalga oshiradigan vazifalari, bajaradigan ishlariga bogʻliq holda tashkil qilinadi. Korxonalarda moliyaviy menejmentni tashkil etish jarayoni yoki ularning moliyasini boshqarish tizimi, ishlab chiqarish va xizmat koʻrsatish hajmi yoki operatsiyalar koʻlami, mulchilik shakli va faoliyat turining xilma-xilligiga bogʻliq holda shunchalik murakkab tuzilishga ega boʻlishi mumkin. Albatta, har bir korxonaning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda unda moliyaviy menejmentning oʻrni, roli va tashkil qilish shartlari oʻziga mos holda farqlanadi.

Korxonalarda moliyaviy menejment tizimini tashkil etishda xususan, moliyaviy resurslarni tashkil qilish va boshqa manbalar hisobiga moliyalashtirish shartlari, ularni taqsimlash usuli (metodi) va yoʻnalishlari, asosan quyidagi jihatlarga bogʻliq holda farqlanishi mumkin boʻladi:

- xoʻjalik-moliyaviy faoliyatining koʻlami yoki hajmi;
- korxonalar rivojlanish siklining bosqichlari;
- biznesni yuritishning tashkiliy-huquqiy shakllari va boshqalar.

Amalga oshiriladigan faoliyat koʻlamini (ishlab chiqarilgan va realizatsiya qilingan mahsulotlar hajmi, kapital qoʻyilmalar, ishchi xodimlar soni va shu kabilar) inobatgan olgan holda korxonalarni quyidagi uch guruhga ajratish mumkin: yirik, oʻrta va kichik. Korxonalarning ushbu guruhning qay biriga mansubligi hamda ularning hajmi, bevosita moliyaviy resurslarga boʻlgan ehtiyojining miqdori va moliyaviy faoliyat turlarining xilma-xilligi ham, moliyaviy boshqaruvning amalga oshirish tizimini tashkil qilishga, hamda uning ixtisoslashtirish darajasiga ham taʼsir koʻrsatadi, yaʼni

korxonalarining hajmiy nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda ularda moliyaviy boshqaruv tizimi va funksiyalari, moliyaviy operatsiyalar turlari va ishlab chiqarish faoliyatini yoʻlga qoʻyish uchun kerakli moliyaviy resurslarning miqdori belgilanadi.

Korxonalar oʻzlarining butun faoliyati davomida bir qancha taraqqiyot jarayonlari yoki rivojlanish bosqichlarini bosib oʻtadi. Rivojlanishning yoki taraqqiy etishning ushbu bosqichlarini falsafiy nuqtai nazardan insonning tugʻilgandan to keksalikkacha boʻlgan davr hayotiy bosqichlariga ham qiyoslasa boʻladi. Korxonalar hayotiy siklining rivojlanish bosqichlarini quyidagicha ajratish mumkin: «tugʻilish», «ulgʻayish», «mustaqil davri», «keksayish». Korxonalar har bir rivojlanish bosqichida ular faoliyatlarini moliyalashtirishga boʻlgan ehtiyoji, kapitalni jalb qilish imkoniyatlari, amalga oshirilayotgan faoliyatlarida yoki operatsiyalarida risklarni darajalari, moliyaviy munosabatlarda ishtirokchi subyektlarning soni, investitsion faoliyatlarni amalga oshirish imkoniyatlari, budget va boshqa moliya muassasalari oldidagi majburiyatlari, ularning moliyaviy-iqtisodiy koʻrsatkichlari va boshqalar turlicha boʻladi. Korxonalarining dastlabki «tugʻilish», «ulgʻayish» bosqichlarida ularda moliyaviy resurslarga boʻlgan talab darajasi nisbatan yuqori boʻladi. Bunday turdagi korxonalar moliyaviy mablagʻlarni jalb qilish borasida agressiv moliyaviy siyosatni amalga oshiradilar, olingan daromadlarni barchasini xoʻjalik faoliyatini reinvestitsiyalashga yoʻnaltirishi yoki uning koʻp qismini qaytadan biznesga sarflashlari mumkin boʻladi. Korxonalarining dastlabki rivojlanishi davrida bunday holatlarning kuzatilishi tabiiy hisoblanadi, chunki ular kelgusida oʻzlarining moliyaviy imkoniyatlarini mustahkamlash va toʻlovga qobillik koʻrsatkichlarini oshirish, istiqboldagi ustuvor vazifalarni amalga oshirish uchun moliyaviy zamin yaratishga asosiy eʼtiborni qaratadi. Bunday holatlarni korxonalarining

keyingi («mustaqil davri», «keksayish») rivojlanish davrlarida kuzatadigan bo'lsak, ularning moliyaviy resurslarga bo'lgan talab darajasi ma'lum ma'noda muvofiqlashadi, olingan daromadlar nafaqat xo'jalik faoliyatni qayta moliyalash va tartibga solishga yo'naltiriladi balki turli investitsion loyihalarni amalga oshirish, faoliyat turlarini diversifikatsiyalash va boshqa operatsiyalarni amalga oshirishga sarflanadi hamda ushbu jarayonlarni moliyalashtirishning aksariyat qismi o'z manbalari hisobiga ta'minlanadi. Korxonalar moliyasini yanada samarali boshqarish va tashkil qilish, ularda moliyaviy menejment tizimini to'g'ri yo'lga qo'yishning asosiy talablaridan biri ham, korxonalarining har bir rivojlanish bosqichini asosiy jihatlari, xususiyatlarini hisobga olish va mukammal o'rganish hisoblanadi.

Korxonalarda moliyaviy menejmentni tashkil etishda yana bir asosiy e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan jihat ularning tashkiliy-huquqiy shakllari hisoblanadi. Bizga ma'lumki, korxonalarining xo'jalik faoliyati yoki tadbirkorlik faoliyat ma'lum bir tashkiliy-huquqiy shaklga asoslangan holda amalga oshiriladi.

Xorijiy va milliy amaliyotdagi mavjud barcha korxonalarining mulkchilik va tashkiliy shakllari hamda biznesni yuritishning turli xil ko'rinishlari mavjud, ularda ushbu jarayonlarni amalga oshirilish tizimi, mulkiy egalik qilish va javobgarlik darajalari hamda boshqa jihatlari farqlansada, lekin ularning barchasi quyidagilardan biriga taalluqli bo'lishi mumkin:

- yakka, yoki shaxsiy egalik (sole proprietorship);
- sheriklik, yoki hamkorlik (partnership);
- aksiyadorlik jamiyati, yoki korporatsiya (corporation).

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar o'zlarining moliyaviy siyosatidan kelib chiqqan holda ularning qanday tashkiliy-huquqiy shaklda

faoliyat olib borishlarini belgilaydi. Iqtisodiy nuqtai nazardan, tadbirkorlik faoliyatini yuritishning yuridik shakllari o'rtasidagi asosiy farqlar quyidagilar hisoblanadi:

- daromadlarning taqsimlanishi;
- majburiyatlar bo'yicha javobgarlik;
- risklarning taqsimlanishi;
- tadbirkorlik faoliyati yoki xo'jalik faoliyatini nazorat qilish;
- mulkiy huquqlarni boshqa tomonga o'tkazish;
- moliyaviy resurslarni jalb qilish imkoniyatlari.

Shaxsiy egalik, o'z nomidan kelib chiqqan holda, bir kishining shaxsiy mulkka egaligi hisoblanadi. Bunday firma, korxonalarining aktivlari majburiyatlari va daromadlari uning egasini aktivlari, majburiyatlari va daromadlari hisoblanadi. Moliyalashtirish firma egasining o'z mablag'lari hisobiga yoki uchinchi shaxsdan olingan qarz (zaym) mablag'lari hisobiga amalga oshirilishi mumkin. Firma, korxonaning egasi barcha majburiyatlari bo'yicha shaxsan o'zi, mavjud moliyaviy va moddiy resurslari, mulklari orqali javob beradi, faoliyat natijasida ko'rilishi mumkin bo'lgan zarar tavakkalchiligini o'z zimmasiga oladi, ya'ni uning javobgarlik darajasi chegaralanmagan.

Hamkorlik asosida tashkiliy tuzilishga ega korxonalar shaxsiy egalik shakliga asoslangan korxonalardan, ularda mulkdorlarning ya'ni korxonaga egalarning son jihatdan ko'pligi bilan farqlanadi. Sherikchilikni moliyalashtirish jarayoni sheriklarning o'z mablag'lari hisobiga yoki qarz mablag'lar hisobiga amalga oshiriladi.

«Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi Qonunga asosan, Ustav fondi jamiyatning aksiyadorlarga nisbatan majburiyatlarini tasdiqlovchi muayyan miqdordagi aksiyalarga

taqsimlangan xo‘jalik yurituvchi subyekt aksiyadorlik jamiyati deb hisoblanadi. Jamiyat qonun hujjatlarida ta’qiqlanmagan faoliyatning har qanday turlarini amalga oshirish chog‘ida huquqlarga ega bo‘ladi va majburiyatlarni o‘z zimmasiga oladi. Jamiyat yuridik shaxs hisoblanadi va o‘zining mustaqil balansida hisobga olinadigan alohida mol-mulkiga ega bo‘ladi, o‘z nomidan mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlarni olishi hamda amalga oshirishi, zimmasiga majburiyatlar olishi, sudda da’vogar va javobgar bo‘lishi mumkin. Jamiyat o‘z majburiyatlari yuzasidan o‘ziga tegishli barcha mol-mulki bilan javobgar bo‘ladi. Aksiyadorlar jamiyatning majburiyatlari yuzasidan javobgar bo‘lmaydilar va uning faoliyati bilan bog‘liq ziyonlarni o‘zlariga tegishli aksiyalar qiymati doirasida to‘laydilar. Aksiyalar haqining hammasini to‘lamagan aksiyadorlar jamiyat majburiyatlari yuzasidan o‘zlariga tegishli aksiyalar qiymatining to‘lanmagan qismi doirasida solidar javobgar bo‘ladilar. Jamiyat o‘z aksiyadorlarining majburiyatlari yuzasidan javobgar bo‘lmaydi. Agar jamiyatning nochorligi (bankrotligi) jamiyat uchun majburiy ko‘rsatmalarni berish huquqiga ega bo‘lgan aksiyador sifatidagi shaxsning g‘ayriqonuniy xatti-harakatlari tufayli vujudga keltirilgan bo‘lsa, mazkur aksiyador zimmasiga jamiyatning mol-mulki yetarli bo‘lmagan taqdirda uning majburiyatlari bo‘yicha subsidiar javobgarlik yuklatilishi mumkin. Aksiyadorlik jamiyatining ustavida tegishli huquq nazarda tutilgan taqdirdagina, aksiyador majburiy ko‘rsatma berish huquqiga ega bo‘ladi. Jamiyat uchun majburiy ko‘rsatmalar berish huquqiga ega bo‘lgan aksiyador jamiyatning muayyan harakatni amalga oshirishi oqibatida nochor (bankrot) bo‘lib qolishini oldindan bilib, o‘z huquqidan uning ana shunday harakatni amalga oshirishini ko‘zlab foydalangan holdagina jamiyatning nochorligi (bankrotligi) aksiyadorning harakatlari tufayli vujudga keltirilgan deb hisoblanadi. Davlat va uning organlari jamiyat o‘z zimmasiga olgan majbu-

riyatlar yuzasidan javobgar bo‘lmaydilar, shuningdek, jamiyat ham davlat va uning organlari olgan majburiyatlar yuzasidan javobgar bo‘lmaydi.

Mamlakatimizda bozor munosabatlari sharoitida, korxonalarda moliyaviy menejment tizimini oqilona tashkil etish va takomillashtirish, korxonalar faoliyatiga ta’sir etuvchi barcha omillarni inobatga olgan holda ustuvor yo‘nalishlarni belgilash, istiqbolda strategik maqsadlarga og‘ishmay erishish kabilar ko‘p jihatdan moliyaviy menejerning yoki korxonalar moliyaviy faoliyatini boshqarishda mas’ul xodimlarning vazifalari va majburiyatlarini aniqlab olishni taqozo etadi. Hozirgi kunda korxonalar faoliyatini samarali boshqarishda moliyaviy menejerlar yoki korxonalar moliya bo‘linmalari oldida turgan asosiy vazifalardan biri korxonalar moliyaviy faoliyatiga ta’sir etuvchi barcha omillarni chuqur o‘rganish, iqtisodiyotda ro‘y berayotgan barcha o‘zgarishlardan doimo xabardor bo‘lish hamda korxonalar faoliyatini tashqi iqtisodiy-ijtimoiy muhitga mos holda muvofiqlashtirib borish kabilar hisoblanadi.

2.3. Moliyaviy menejmentning ta’minot tizimi va moliyaviy mexanizm

Korxonalar, firma va kompaniyalarda moliyaviy menejment tizimini tashkil etish va moliyaviy menejmentning asosiy funksiyalarini amalga oshirishda, uning mukammal ta’minot tizimini mavjudligi muhim ahamiyat kasb etadi. Moliyaviy menejmentning ta’minot tizimi quyidagilarni o‘z ichiga oladi: tashkiliy, huquqiy, uslubiy, informatsion, texnik, dasturiy, tahliliy va bashorat (prognoz).

Moliyaviy menejmentda tashkiliy ta’minot tizimi, korxonalarda moliyaviy boshqaruv tizimini tashkil qilish, korxonalar xo‘jalik-moliyaviy faoliyatining alohida yo‘nalishlari bo‘yicha boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish va qabul qilish hamda ushbu qarorlarning ijrosini ta’minlash bo‘yicha

har bir ichki xizmat bo'limlari va bo'linmalarining javobgarlik darajalarini va vakolatlarini belgilashni nazarda tutadi.

Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, moliyaviy menejment tizimi korxonalar umumiy boshqaruv tizimining asosiy bo'g'ini hisoblanadi. Korxonalarni boshqarishni umumiy tamoyillarining aksariyat qismi moliyaviy menejment tizimiga to'g'ri keladi, bunda asosan, boshqaruvning quyidagi ikki muhim jihatlarini inobatga olish zarur: iyerarxik va funksional. Xalqaro va milliy amaliyotda korxonalar boshqaruv tizimini tashkil qilishning eng ko'p ommalashgan usullaridan biri ham boshqaruvning iyerarxik va funksional holatda amalga oshirilishi hisoblanadi.

Korxonalarda boshqaruvni iyerarxik holatda tashkil qilinishi, ularda boshqaruv tizimini turli pog'onalariga ajratishni nazarda tutadi. Hozirgi kunda korxonalar, firma va kompaniyalarda boshqaruv tizimi ikki yoki uch pog'onali tizimga ajratilmoqda, bunda asosan, birinchi pog'onada korxonalarni butun boshqaruv faoliyatining apparati, keyingi pog'onalarda esa uning alohida tarkibiy birliklarida boshqaruv tizimi tashkil qilinadi.

Korxonalarda boshqaruv tizimini funksional holatda qurilishi, ularda boshqaruvning bajaradigan funksiyalari va faoliyat turlari bo'yicha bo'linishiga asoslanadi. Bunda korxonaning alohida yo'nalishlari va faoliyat turlari bo'yicha mas'ul bo'lgan boshqaruv subyektlarining bajaradigan funksiyalari, huquq va majburiyatlari taqsimlanadi.

Xalqaro amaliyotda korxonalar moliyaviy faoliyatining alohida yo'nalishlari bo'yicha javobgarlik markazlari tashkil qilinib, u markazlarga tayinlangan rahbarlar o'zlariga yuklatilgan vazifalardan kelib chiqqan holda vakolatlari doirasida javobgarlikni o'z zimmalariga oladilar. Ushbu javobgarlik markazlarining asosiy turlari quyidagilardan iborat:

1. Xarajatlar markazi. Bu yoʻnalish boʻyicha tayinlangan masʼul rahbar yoki menejer, korxonalar tomonidan tasdiqlangan budget dasturidan kelib chiqqan holda mablagʻlarni toʻgʻri va oqilona sarflanishi boʻyicha javobgarlikni oʻz zimmasiga oladi; bunday markazlarga mahsulotni qayta ishlovchi, ishlab chiqarish va boshqa boʻlinmalar kiradi.

2. Daromadlar markazi. Bunda ushbu yoʻnalish yoki boʻlim boʻyicha masʼul shaxs, korxonalarining belgilangan miqdorlarda yoki kutilayotgan hajmdagi daromadlarning shakllanishi hamda kelib tushishi boʻyicha kerakli ishlarni amalga oshiradi; masalan-mahsulotlarni realizatsiyasini amalga oshiruvchi boʻlinmalar.

3. Foyda markazi, korxonalarda rejalashtirilgan foyda miqdoriga erishishni taʼminlash boʻyicha masʼul, rahbarlar hisoblanadi.

4. Investitsiyalar markazi. Korxonalarga ajratilgan investitsiya resurslaridan samarali foydalanish va ushbu faoliyatdan ijobiy natijalarga erishish, buning hisobiga maʼlum miqdordagi foydani shakllantirish boʻyicha masʼul rahbarlar hisoblanadi.

Korxonalarda moliyaviy menejment tizimini samarali tashkil qilinganligi maʼlum maʼnoda ulardagi axborot (informatsion) bazasi va ularning qanday turlaridan foydalanishlariga ham bogʻliqdir. Albatta, har qanday xoʻjalik subyektlarining faoliyatini toʻgʻri yoʻlga qoʻyish ularda samarali boshqaruv tizimini tashkil qilish hamda istiqboldagi ustuvor yoʻnalishlarni belgilashda boshqaruv subyektlari, xususan, moliyaviy menejmerning axborot taʼminot tizimi yoki zaruriy maʼlumotlar bilan taʼminlanganligi va ulardan foydalanishning samarali tashkil qilinganligi muhim va dolzarb hisoblanadi. Ayniqsa, hozirgi kunda mamlakatimiz va jahonda yuz berayotgan hodisa va jarayonlarning yuqori surʼatlar bilan oʻzgarayotganligi va takomillashib borayotganligini inobatga olgan holda

ushbu tizim korxonalar xo‘jalik-moliyaviy faoliyatida kundalik zaruriy ehtiyojga aylanib borayotganini ko‘rishimiz mumkin.

Moliyaviy menejmentning axborot ta‘minot tizimi, tahlil uchun, rejalashtirish va korxonalar xo‘jalik-moliyaviy faoliyatining turli yo‘nalishlari bo‘yicha boshqaruv qarorlarini tayyorlash uchun zarur ma‘lumotlarni aniqlash va to‘plash jarayonini o‘z ichiga oladi. Korxonalarining xo‘jalik-moliyaviy faoliyatining natijalari bilan qiziquvchilar va ulardan foydalanuvchilarning toifasi turlicha bo‘ladi, chunki buni o‘ziga yarasha ko‘plab sabablarini sanab o‘tish mumkin; masalan, investitsiyalarni kiritish maqsadida investorlar, soliq va boshqa majburiy to‘lovlarni doimiy to‘lanishini o‘rganish maqsadida davlat va uning vakolatli organlari, oladigan foydasining hajmini aniqlash uchun aksionerlar va ta‘sischilar, korxonalar majburiyatlari bo‘yicha o‘z mablag‘larining yetarliligini o‘rganish maqsadida turli moliyaviy muassasalar va boshqalar.

Umuman olganda, korxonalarining moliyaviy ma‘lumotlaridan foydalanuvchilarni ikki guruhga ajratish mumkin:

Tashqi foydalanuvchilar: kreditorlar, investorlar, soliq organlari, auditorlik tashkilotlari va boshqa foydalanuvchilar.

Ichki foydalanuvchilar: boshqaruv kengashining a‘zolari, boshqaruvning barcha toifasidagi menejerlar, korxonalar egalari va boshqalar.

Moliyaviy menejmentda axborot (informatsion) ko‘rsatkichlari tizimining shakllanishi har bir korxonalarining tarmoq xususiyatlari, tashkiliy-huquqiy shakllari, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish hajmi, xo‘jalik faoliyatining diversifikatsiyalashuv darajasi va boshqa shartlariga bog‘liq bo‘ladi.

Umuman olganda, moliyaviy menejment axborot (informatsion) bazasining ko'rsatkichlar tizimi alohida guruhlar bo'yicha turkumlanadi (2.3-chizma):

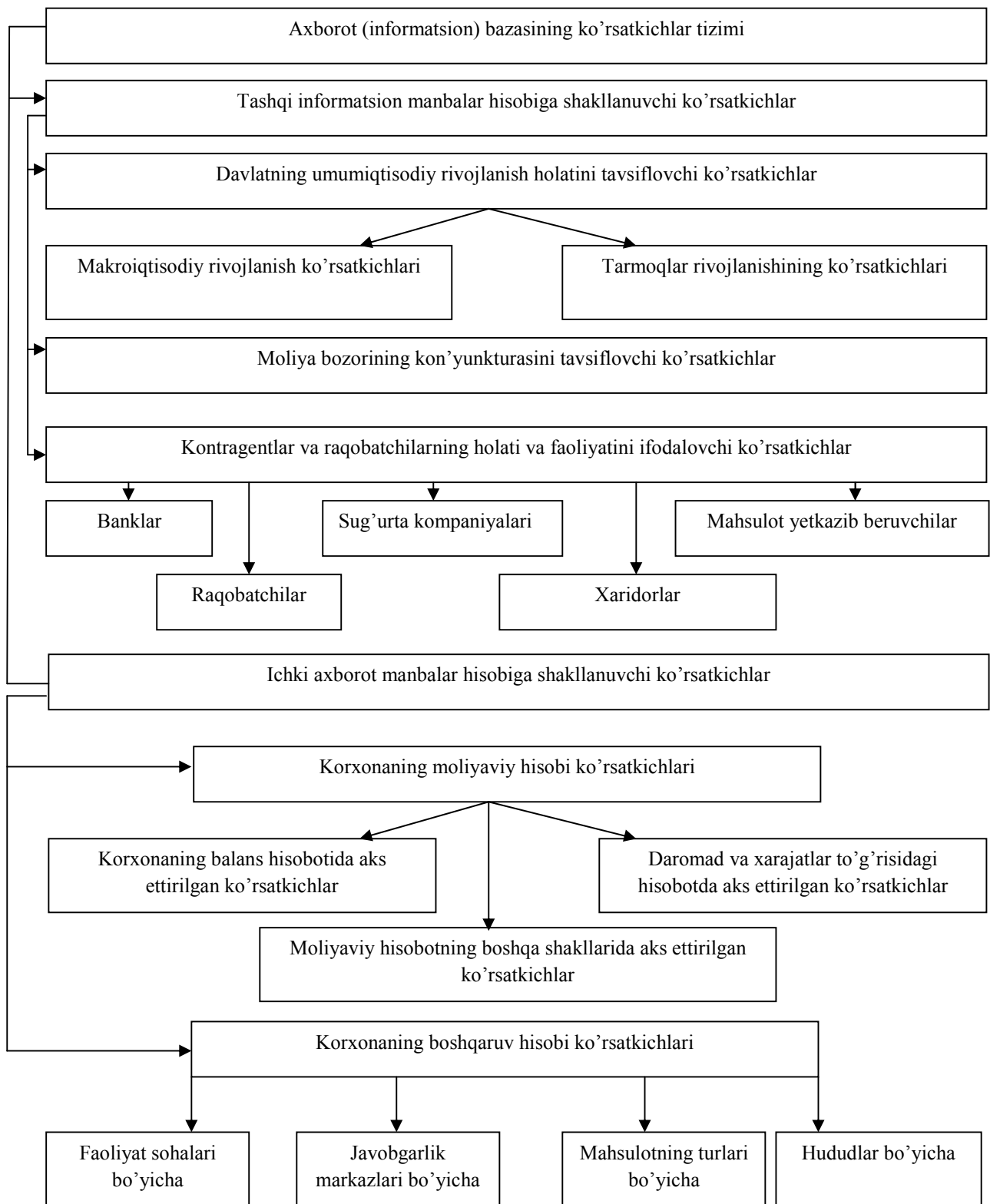
1. Davlatning makroiqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari. Har bir korxonaga o'zining iqtisodidagi strategik maqsadlarini belgilash va ularni amalga oshirish, moliyaviy holatini tahlil qilish hamda korxonaning moliyaviy imkoniyatlarini inobatga olgan holda kelgusida erishiladigan moliyaviy natijalarni bashorat qilishda, bevosita tashqi iqtisodiy-ijtimoiy muhitdagi holat va ko'rsatkichlar asosiy omillardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu ko'rsatkichlarga quyidagilar kiradi:

- davlat budjetining daromadlari;
- davlat budjetining xarajatlari;
- budjet taqchilligi;
- aholi daromadlarining hajmi;
- banklardagi aholi omonatlari;
- inflyatsiya darajasi;
- Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi.

2. Tarmoqlar rivojlanishini tavsiflovchi ko'rsatkichlar. Bu guruhdagi axborot ko'rsatkichlar tizimidan korxonalarda operativ moliyaviy faoliyat turlari bo'yicha boshqaruv qarorlarini qabul qilishda foydalaniladi. Bozor munosabatlari sharoitida moliyaviy menejerlarning, korxonalar moliyaviy-xo'jalik faoliyatlarini oqilona boshqarishning muhim omillaridan biri, ushbu tarmoqda faoliyat yuritayotgan raqobatchi korxonalar va kontragentlarining moliyaviy ahvolini keng o'rganish va ularni tahlil qilish hisoblanadi. Moliyaviy menejer tomonidan bu guruhdagi ko'rsatkichlarni o'rganish uchun ommaviy axborot vositalarida e'lon qilingan yoki chop etilgan hisobot

materiallari, reyting ma'lumotlar, axborot xizmatlari bozorida taklif qilingan pullik biznes-ma'lumotnomalar manba bo'ladi.

2.3-chizma. **Korxonalar axborot (informatsion) bazasini tashkil qiluvchi ko'rsatkichlar tizimi.**

- tijorat banklari tomonidan taklif qilinayotgan depozitlarning oʻrtacha foiz stavkalari;
- har bir valuta turi boʻyicha davlat tomonidan belgilangan rasmiy valuta kurslari;
- tijorat banklari tomonidan valuta oldi-sotdi operatsiyalarini amalga oshirish uchun belgilangan valuta kurslari;
- sugʻurta kompaniyalari tomonidan taklif qilinayotgan sugʻurta turlari, sugʻurtalash jarayoni va ularni amalga oshirish shartlari;
- fond birjasida alohida turdagi qimmatli qogʻozlar boʻyicha tuzilgan shartnomalar hajmi va narxlarning darajasi va boshqalar.

Bu turdagi ayrim koʻrsatkichlar moliyaviy menejning kundalik ehtiyojlaridan biri sanaladi, ushbu axborotlarning manbai sifatida internetdagi maxsus saytlar, kunlik valuta va fond birjalarida amalga oshirilgan operatsiyalarning natijalari haqida eʼlon qilinadigan yangiliklar va boshqalar hisoblanadi.

4. Korxonalarining moliyaviy va boshqaruv hisobi koʻrsatkichlari. Bu guruhdagi koʻrsatkichlar tizimi moliyaviy menejmentning axborot asosini tashkil qiladi. Korxonalar xoʻjalik-moliyaviy faoliyatining barcha yoʻnalishlari boʻyicha operativ boshqaruv qarorlarini qabul qilish, hamda tahlil, bashorat (prognoz) va rejalashtirish ishlarini amalga oshirish, bevosita ushbu tizimning koʻrsatkichlariga asoslanadi. Bundan tashqari, korxonalarining joriy xoʻjalik-moliyaviy faoliyatini nazorat qilish, moliyaviy imkoniyatlari va samaradorlik koʻrsatkichlarini baholash, moliyaviy strategiyalari va siyosatini ishlab chiqishda moliyaviy menejmentning amalga oshiradigan aniq funksiyalari va vazifalarini belgilaydi.

Korxonalarda moliyaviy menejment tizimini tashkil etishda, moliyaviy mexanizm tushunchasi uning moliyaviy menejment tizimidagi oʻrni va

ahamiyati, moliyaviy menejmentning mexanizmi ularning o‘zaro o‘xshashlik tomonlari, hamda bularni moliyaviy menejerning faoliyatida tutgan o‘rniga alohida e‘tibor berish lozim. Chunki, bozor qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda korxonalar moliyasini boshqarish, moliyaviy mexanizm yordamida amalga oshiriladi.

Moliyaviy mexanizm – bu moliyaviy munosabatlarni tashkil qilish, moliyaviy resurslarni shakllanishi va foydalanish usullarining yig‘indisi bo‘lib, jamiyat tomonidan, jamiyatni ijtimoiy va iqtisodiy rivojlantirish uchun, qulay shart-sharoit yaratib berish maqsadida foydalaniladi. Moliyaviy mexanizm ham moliya tizimining tuzilishi singari quyidagi ikkita yirik sohaga bo‘linadi:

- xo‘jalik subyektlarining moliya mexanizmi;
- davlat moliyasining mexanizmi.

Korxonalar moliyaviy mexanizmi – bu moliyaviy resurslardan foydalanish usullari hamda korxonalar moliyasini tashkil qilish shakllari hisoblanadi. Korxonalar, firma, kompaniyalarda moliyaviy resurslardan foydalanish jarayoniga to‘xtaladigan bo‘lsak, bunda moliyaviy menejer tomonidan ushbu jarayon, turli moliyaviy usullarni (metodlarni), richaglarni, dastaklarni, tamoyillarni qo‘llash orqali amalga oshiriladi. Moliyaviy metodlar – bu moliyaviy munosabatlarni amalga oshirish shakli, uning xo‘jalik va ishlab chiqarish jarayoni bilan o‘zaro bog‘liqligidir. Korxonalarda u yoki bu moliyaviy metodlarning qo‘llanilishi yordamida xo‘jalik jarayonidagi yuz berayotgan moliyaviy munosabatlarga, moliyaviy resurslarning harakatini boshqarish va moliyaviy ko‘rsatkichlarning tahliliy natijalaridan kelib chiqqan holda ulardan foydalanishni samaradorligini baholashga ta‘sir ko‘rsatish mumkin. Korxonalar moliyasini boshqarishda foydalaniladigan metodlarga quyidagilar kiradi: moliyaviy rejalashtirish,

moliyaviy tahlil, moliyaviy nazorat, investitsiyalash, sug'urtalash, kredit operatsiyalari, narxlarni shakllantirish, soliqlar, hisob-kitoblar tizimi, rag'batlantirish va boshqalar.

Moliyaviy menejmentda moliyaviy dastak tushunchasini korxonaning har qanday turdagi tuzilgan shartnomalari deb tushuniladi, qaysiki buning natijasida bir vaqtning o'zida, biron-bir korxonada moliyaviy aktivlarni ko'payishi va boshqa korxonada esa moliyaviy majburiyatlarni yuzaga kelishi tushuniladi, qarzdorlik bo'yicha guvohlik beruvchi, sotuvchi sotish jarayonida o'zini moliyalashtirishni ta'minlovchi, har qanday hujjatdir. Moliyaviy dastaklar yordamida moliya bozoridagi har qanday operatsiyalar amalga oshiriladi. Korxonalar faoliyatida ularni qo'llamasdan turib, qo'shimcha moliyaviy resurslar yoki kapital jalb qilish, moliyaviy investitsiyalarni amalga oshirish, kontragentlar yoki boshqa xo'jalik subyektlari bilan o'zaro hisob-kitoblarni amalga oshirish mumkin emas. Moliyaviy dastaklar birlamchi va ikkilamchi turlarga bo'linadi. Birlamchi moliyaviy dastaklarga quyidagilar kiradi: joriy operatsiyalar bo'yicha debitorlik va kreditorlik qarzlari, kreditlar, aksiya, obligatsiyalar va veksellar. Ikkilamchi moliyaviy dastaklarga esa: moliyaviy opsionlar, fyucherslar, forvard shartnomlari, foizli va valutaviy svoplar kiradi.

Har qanday jamiyatda korxonalar xo'jalik faoliyatini oqilona tartibga solish va ular faoliyatini samarali yuritish qonuniy va huquqiy normalarga asoslangan holda amalga oshiriladi. Bizga ma'lumki, korxonalar moliyaviy faoliyatini yuritish, ya'ni boshqacha aytganda xo'jalik subyektlarining tashkil qilinishidan ularning butun faoliyat davrlarini qamrab oluvchi jarayon bosqichi, davlat tomonidan belgilangan aniq bir chora-tadbirlar, dasturlar, qonunlar, yo'riqnomalar va shu kabilar orqali tashkil qilinadi va tartibga solinadi.

III BOB. KORXONA AKTIVLARINI BOSHQARISH

3.1. Korxonalarining mohiyati va ularni boshqarish tamoyillari

Bozor qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda har qanday mulkchilik shaklidagi firma va kompaniyalar o'zlarining xo'jalik-tadbirkorlik faoliyatlarini, ma'lum bir turdagi yoki miqdordagi aktivlarga ega bo'lmasdan turib amalga oshirishlari mumkin emas. Kompaniyalarning aktivlari ular balansining aktiv qismida aks ettiriladi. Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga asosan, aktivlar – bu xo'jalik subyekti tomonidan nazorat qilinuvchi, avvalgi davrlarda qandaydir hodisa yoki jarayon natijasida paydo bo'lgan va bulardan kelajakda xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan iqtisodiy manfaat olishni ko'zlaydigan resurslar tushuniladi. Keltirilgan tarifdan kelib chiqqan holda kompaniyalarning aktivlari deyilganda, kompaniyalarning moliyaviy barqarorligini ta'minlash, ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish jarayonini uzluksizligini ta'minlash, ularning bozor qiymatini oshirish va egalarining talablarini qondirish maqsadida xo'jalik faoliyatida foydalaniladigan iqtisodiy resurslar tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standartiga asosan korxonalarining aktivlari ikki qismdan iborat bo'lib, ular: uzoq muddatli aktivlar va joriy aktivlar. «Uzoq muddatli aktivlar» bo'limida asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar qiymati, uzoq muddatli investitsiyalar, o'rnatiladigan uskunalar, kapital qo'yilmalar, uzoq muddatli debitorlik qarzlari va muddati kechiktirilgan uzoq muddatli xarajatlar summalarini oshkor qilinishi kerak. «Joriy aktivlar» bo'limida tovar-moddiy zaxiralar, kelgusi davrlar xarajatlari,

muddati kechiktirilgan xarajatlarning joriy qismi, debitorlik qarzlari, pul mablag‘lari, qisqa muddatli moliyaviy qo‘yilmalar va boshqa joriy aktivlar summaları oshkor qilinishi kerak.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar, firma va kompaniyalar aktivlarini ma‘lum bir xususiyatlari bo‘yicha tasniflash yoki tarkibiy joylashtirib chiqish mumkin bo‘ladi. Korxonalar aktivlarini quyidagi xususiyatlari bo‘yicha tasniflash mumkin:

I. Bajaradigan vazifalari va shakliga ko‘ra:

1. *Moddiy*, ya‘ni moddiy xususiyatga ega bo‘lgan aktivlar:

- asosiy vositalar;
- tugallanmagan ishlab chiqarish;
- xomashyo, material va boshqa ishlab chiqarish zaxiralari;
- tayyor mahsulot va tovarlar;
- boshqa moddiy aktivlar.

2. *Nomoddiy*, ya‘ni nomoddiy xususiyatga ega bo‘lmagan aktivlar:

- yerosti va tabiiy boyliklardan foydalanish huquqi;
- sanoat nusxalari va modellaridan foydalanish huquqi;
- «nou-xau», patentlar, mahsulot belgilari va markalari;
- «gudvil» va korxonaning boshqa mulkiy huquqlari va qiymatliklari.

3. *Moliyaviy aktivlar*, barcha moliyaviy dastaklarni (instrument)larni tavsiflovchi aktivlar:

- milliy va xorijiy valutadagi pul aktivlari;
- debitorlik qarzlari;
- qisqa va uzoq muddatli moliyaviy qo‘yilmalar.

II. Ishlab chiqarish jarayonida qatnashish tavsifiga ko‘ra:

1. *Uzoq muddatli aktivlar*, ya'ni ko'p marotaba xo'jalik faoliyatida ishlatiladigan va o'zining qiymatini mahsulot tan-narxiga o'tkazib boradigan aktivlar.

2. *Joriy aktivlar*, bir ishlab chiqarish yoki tijorat sikli jarayonida to'liq ishlatiladigan aktivlar.

III. Korxonalar faoliyatini turiga xizmat ko'rsatish bo'yicha:

1. *Operatsion aktivlar*, foydani shakllantirish maqsadida joriy faoliyatni amalga oshirishda ishlatiladigan aktivlar.

2. *Investitsion aktivlar*, korxonaning investitsion faoliyatini amalga oshirish jarayonida foydalaniladigan aktivlar.

IV. Aktivlarning likvidlilik darajalariga qarab:

1. *Absolut likvid aktivlar*;

2. *Yuqori likvidli aktivlar*;

3. *Past likvidli aktivlar*;

4. *Nolikvid aktivlar*.

V. Mulkiy egaligini tavsiflovchi aktivlar:

1. *Ijaraga olingan aktivlar*;

2. *O'ziga tegishli (xususiy) aktivlar*

VI. Aktivlar vujudga kelishining moliyaviy manbaiga ko'ra:

1. *Yalpi aktivlar*, ya'ni o'z va jalb qilingan (qarz) mablag'lar hisobiga hosil bo'lgan aktivlar;

2. *Sof aktivlar*, faqat o'z mablag'lari hisobiga shakllangan aktivlar.

Korxonalarda aktivlarni tashkil qilishdan asosiy maqsad, joriy faoliyatni uzluksizligini ta'minlashda ularga bo'lgan talabni qondirish, hamda korxonalar xo'jalik-tadbirkorlik faoliyatini samaradorligini oshirish maqsadida ularning tarkibini optimallashtirish hisoblanadi.

Ushbu maqsadlardan kelib chiqqan holda, korxonalarda aktivlarni tashkil qilish va ularni boshqarishda quyidagi asosiy tamoyillarni hisobga olish lozim:

1) joriy faoliyatni rivojlantirish istiqbollari va uni diversifikatsiya qilishning yoʻnalishlari; bunda korxonalar joriy faoliyatini rivojlantirish istiqbollarini belgilash, joriy faoliyatning maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda strategiyasini ham ishlab chiqish va amaliyotga joriy qilish hamda istiqbolda korxonaning xoʻjalik faoliyat turini diversifikatsiya qilishning asosiy yoʻnalishlari inobatga olinishi nazarda tutiladi. Ayniqsa, ushbu tamoyilni oqilona qoʻllanilishi korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvni tashkil qilish jarayonida dolzarb hisoblanadi.

2) korxonalarda aktivlarni tashkil qilishda ularning hajmi va tuzilishi bilan, mahsulotlarni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish hajmi va tuzilishini oʻzaro mosligiga amal qilish; ushbu tamoyilda korxonalarda ishlab chiqariladigan bir birlik mahsulot uchun kerakli xomashyo va materiallar, boshqa turdagi aktivlarni oʻzaro mutanosibligini taʼminlash, hamda ishlab chiqariladigan mahsulot turiga undagi mavjud aktivlarning tuzilishini mosligi ham inobatga olinadi.

3) korxonada xoʻjalik-moliyaviy faoliyatini samaradorligini oshirish maqsadida aktivlar tarkibini optimallashtirish;

4) aktivlardan foydalanish jarayonida ularni aylanuvchanligini oshirish uchun zaruriy sharoitlar yaratish;

5) korxonalarning kapitallashuv darajasini oshirish maqsadida aktivlarni yuqori texnologik turlarini tashkil qilish; bunda, korxonalarda mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmatlar koʻrsatishda foydalaniladigan asosiy vositalarning zamonaviy, tejamkor va yuqori rentabellikka ega boʻlgan turlaridan keng foydalanish, buning hisobiga mehnat unumdorligini oshirish,

mahsulot tannarxini optimallashtirish, qo‘shimcha xarajatlarni kamaytirish kabi ijobiy natijalarga erishish, pirovardida esa korxonada qo‘shimcha moliyaviy resurslar darajasini oshishiga olib keladi.

3.2. Aylanma aktivlarni boshqarish siyosati va uni ishlab chiqish mexanizmi

Korxonada joriy aktivlarini boshqarishni o‘z navbatida korxonaning aylanma mablag‘larini boshqarish deb aytib o‘tsak ham bo‘ladi. **Aylanma mablag‘larni (aktivlarni) boshqarish.** Korxonaning aylanma mablag‘lari tarkibiga, uning mulkchilik shakli, xo‘jalik-moliyaviy faoliyatining turi va boshqa xususiyatlaridan kelib chiqqan holda bir qancha elementlar kiritiladi. Korxonada aylanma aktivlarini quyidagi xususiyatlariga ko‘ra tasniflashimiz mumkin:

1. Aylanma mablag‘larning turlarga ajratilishiga ko‘ra:
  - xomashyo, material va yarim tayyor mahsulot zaxiralari;
  - tayyor mahsulot;
  - debitorlik qarzlari;
  - pul mablag‘lari;
  - boshqa turdagi aylanma mablag‘lar.
2. Joriy faoliyatda yoki ishlab chiqarish jarayonida qatnashuviga ko‘ra:
  - ishlab chiqarish sikli jarayonida qatnashuvchi aylanma aktivlar (ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot zaxiralari va boshqalar);
    - korxonalarining moliyaviy siklida qatnashuvchi aylanma aktivlar (debitorlik qarzlari, pul mablag‘lari va boshqalar).
3. Aylanma mablag‘larning tarkibida ishtirok etish (funksionirovaniya) muddatiga ko‘ra:

- aylanma aktivlarning o'zgaruvchan tarkibi, ya'ni buning tarkibiga mavsumiy xarakterga ega bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etuvchi aktivlar tushuniladi, ushbu turdagi aylanma aktivlar mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga mos ravishda o'zgarib boradi;

- aylanma aktivlarning doimiy tarkibi, ya'ni ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarga bog'liq bo'lmagan, aktivlarning bir qismi.

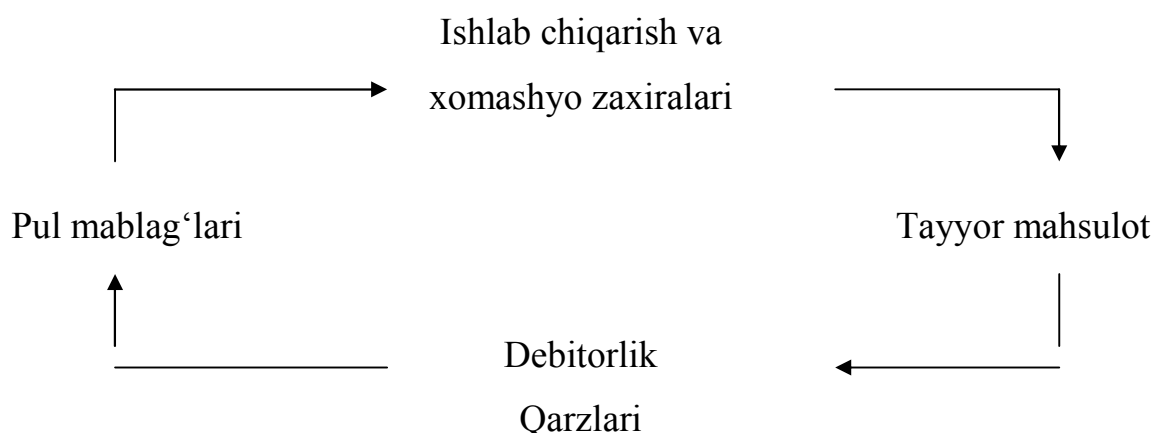
4. Aylanma aktivlarning shakllanish manbalariga ko'ra:

- yalpi aylanma aktivlar;
- sof aylanma aktivlar;
- o'z aylanma aktivlari.

Aylanma aktivlarni boshqarishning e'tiborli jihati shundaki, ushbu jarayonda moliyaviy menejer kompaniyalarning ishlab chiqarish, moliyaviy va operatsion sikl xususiyatlari, ular o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklarni to'g'ri va mukammal mushohada qilishidir. Bozor qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda, firma va kompaniyalarning aylanma aktivlarning doiraviy aylanishi yoki yuqoridagi turli bosqich sikllari, kompaniyalarning dastlabki xomashyo mahsulotini sotib olgan davrdan to tayyor mahsulotning realizatsiyasidan pul mablag'larini kelib tushishigacha bo'lgan barcha oraliq davriy jarayonlarni o'z ichiga oladi. Kompaniyalar aylanma aktivlarini doiraviy aylanishini quyidagicha ifodalash mumkin (3.2-chizma).

Kompaniyalarda aylanma aktivlarni boshqarish deyilganda, aylanma aktivlarni doiraviy aylanishining barcha bosqichlari yoki sikllaridagi jarayonlarni boshqarishni tushunish mumkin. Aylanma aktivlarni boshqarish nuqtai nazaridan ishlab chiqarish, moliyaviy va operatsion sikllarning mohiyati, ularning aylanma aktivlarni doiraviy aylanish jarayonida aynan

qaysi bosqichida ishtirok etishi, ularning o‘zaro bog‘liqliklari kabi savollarga oydinlik kiritib olish lozim.

3.2-chizma. Kompaniyalar aylanma mablag‘larining doiraviy aylanishi.

Korxonalarining ishlab chiqarish sikli, mahsulot ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi yoki bevosita ushbu jarayonda foydalaniladigan aylanma aktivlarning to‘liq aylanishini, xomashyo, material va yarim tayyor mahsulotlarni korxonaga kelib tushgan davrdan boshlab, ularni tayyor mahsulot holatiga keltirishgacha bo‘lgan davrni ifodalaydi. Korxonada ishlab chiqarish siklining davomiyligi quyidagi formula yordamida aniqlanadi.

$$ITs = AD(xz) + AD(tich) + AD(tm)$$

bu yerda:

ITs – korxonalarda ishlab chiqarish siklining davomiyligi (prodoljitelnost), kun hisobida;

$AD(xz)$ – xomashyo va material zaxiralarining aylanish davri, kun hisobida;

$AD(tich)$ – tugallanmagan ishlab chiqarishning aylanish davri, kun hisobida;

$AD(tm)$ – tayyor mahsulotlarning aylanish davri, kun hisobida.

Moliyaviy sikl – bunda mahsulot yetkazib beruvchilarga olingan xomashyo, materiallar va boshqa turdagi aktivlar uchun to‘lovlar amalga oshirilgan davrdan boshlab, realizatsiya qilingan yoki yuklab jo‘natilgan tovar, mahsulotlar uchun pul mablag‘larini kelib tushishgacha bo‘lgan davr tushuniladi. Boshqacha qilib aytganda moliyaviy sikl, korxonalarining pul mablag‘larini to‘liq aylanish davrini xarakterlaydi, bu jarayon korxonalar tomonidan kreditorlik qarzlarni to‘lash davridan boshlab debitorlik qarzlarni undirib olingan davrni o‘z ichiga oladi hamda quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$\mathbf{MTs = ITs + AD (dq) - AD (kq)}$$

bu yerda:

MTs – korxonalarda moliyaviy siklning (pulni aylanish sikli) davomiyligi, kun hisobida

ITs – korxonalarda ishlab chiqarish siklining davomiyligi, kun hisobida;

AD(dq) – debitorlik qarzlarni o‘rtacha aylanish davri, kun hisobida;

AD (kq) – kreditorlik qarzlarni o‘rtacha aylanish davri, kun hisobida.

Operatsion sikl – korxonalarda aylanma aktivlarning umumiy summasini to‘liq aylanish davrini tavsiflaydi va quyidagi formula yordamida hisoblanadi.

$$\mathbf{OTs = ITs + AD (dq)}$$

bu yerda:

OTs – korxonalarda operatsion siklning davomiyligi, kun hisobida;

AD(dq) – debitorlik qarzlarni aylanish davomiyligi, kun hisobida.

Korxonalarda operatsion sikl bir birlik mahsulot ishlab chiqarish uchun unga zaruriy xomashyo, material va boshqa turdagi foydalaniladigan

aktivlarni sotib olingan kundan boshlab uni realizatsiyasidan pul mablag‘larni real kelib tushish oralig‘idagi davrni va jarayonlarni o‘z ichiga oladi.

Yuqoridagi keltirilgan formulalardan shu narsani aytish mumkinki, korxonalarda moliyaviy va operatsion sikllarning qisqartirilishi, moliyaviy resurslarni boshqarishning ijobiy tendensiyalar bilan rivojlanishini ta‘minlovchi muhim omillardan biri sanaladi hamda ushbu natijalarga erishishda quyidagi ishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

- ishlab chiqarish jarayonini tezlashtirish, (bir birlik mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflanadigan vaqtni qisqartirish);

- ishlab chiqarilgan mahsulotlarni omborlarda uzoq saqlanib qolishini oldini olish, marketing siyosatini to‘g‘ri tashkil qilgan holda mahsulotlarni iste‘molchilarga sifatli va o‘z vaqtida yetib borishini ta‘minlash;

- debitorlik qarzlarni aylanish davrini tezlashtirish, ya‘ni realizatsiya qilingan mahsulot va xizmatlar uchun pul mablag‘larini o‘z vaqtida va to‘liq kelib tushishini ta‘minlash va buning hisobiga ishlab chiqarish jarayonini yanada takomillashtirish;

- kreditorlik qarzlarni aylanishini sekinlashtirish, moliyaviy menejer tomonidan bu turdagi ishlarni amalga oshirishda yanada ko‘proq mas‘uliyat bilan harakat qilishni talab qiladi, chunki kreditorlik qarzlari ko‘rsatkichlarini yuqori bo‘lib ketishi korxonaning moliyaviy natijalariga va barqarorlik holatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Aylanma aktivlarni boshqarish siyosati korxonalar moliyaviy strategiyasining muhim qismi sanalib, bu siyosatning asosiy maqsadi korxonalarda yetarli miqdorda aylanma aktivlarni hajmi va tarkibini shakllantirish, hamda ularni moliyalashtirish manbalari tizimini optimallashtirishdan iborat.

Korxonalarda aylanma aktivlarni boshqarish siyosati quyidagi tartibda (ketma-ketlikda) amalga oshiriladi.

1. Korxonada aylanma aktivlarining tahlili. Bu jarayonda aylanma aktivlarning barcha xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, ularning avvalgi yillarga nisbatan o'sish darajalari, tarkibiy o'zgarishlari, rentabellik ko'rsatkichlari va shu kabi tahliliy ishlar amalga oshiriladi.

2. Aylanma aktivlarni tashkil qilish yoki shakllantirishni eng maqbul turini tanlash. Korxonalarda aylanma aktivlarni tashkil qilishni uch xil yondashuvi mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

- **konservativ yondashuv**, korxonalarda aylanma aktivlarni tashkil qilishning bu turdagi yondashuvida, korxonalar joriy faoliyatini normal amalga oshirilishini ta'minlovchi aylanma aktivlarning miqdori belgilanadi va ko'zda tutilmagan holatlar uchun ko'p miqdorda zaxiralar tashkil qilinadi;

- **o'rtamiyona yondashuv**, bunda, korxonalarining joriy faoliyatida aylanma aktivlarga bo'lgan talabi ta'minlanadi va ko'zda tutilmagan holatlar uchun normal miqdorda zaxiralar tashkil qilinadi.

- **agressiv yondashuv**, bunda, korxonalarining joriy faoliyatini to'xtovsiz amalga oshirish, ishlab chiqarish jarayonini takomillashtirib borish uchun, aylanma aktivlarning yetarli miqdori belgilanadi va ko'zda tutilmagan holatlar uchun minimal darajada zaxiralar tashkil qilinadi.

3. Aylanma aktivlarning miqdorini optimallashtirish.

4. Korxonalar moliyaviy barqarorligini takomillashtirish, to'lov qobiliyatini mustahkamlash maqsadida, aylanma aktivlarning likvidlilik darajalarini shunga mos holda oshirib borishni ta'minlash

5. Korxonalarda belgilangan rivojlantirish dasturlarining ijrosini amalga oshirish uchun zarur bo'ladigan miqdorda, aktivlardan foydalanishning rentabellik darajasini ta'minlash.

6. Aylanma aktivlardan foydalanish jarayonida ularning yo‘qotilishi yoki shikast yetishi kabi holatlar yuz berishini minimallashtirish va oldini olish uchun sharoitlar yaratish.

7. Aylanma aktivlarni moliyalashtirish manbalarini optimal tizimini shakllantirish.

Kompaniyalarda ayrim turdagi aylanma aktivlardan foydalanish, ma’lum bir xususiyatlarga ega hisoblanadi. Shundan kelib chiqqan holda kompaniyalar ushbu turdagi asosiy aylanma aktivlardan foydalanishda aniq bir chora-tadbirlar dasturi yoki tegishli tarzda aylanma aktivlardan foydalanish siyosatini ishlab chiqadilar, ushbu turdagi aylanma aktivlarga misol qilib quyidagilarni ko‘rsatish mumkin: a) tovar moddiy zaxiralari; b) debitorlik qarzlari; v) pul mablag‘lari.

Tovar moddiy zaxiralarni boshqarish. Tovar moddiy zaxiralarni boshqarish siyosati, kompaniyalarda aylanma aktivlarni boshqarish siyosatining muhim qismi sanaladi. Tovar moddiy zaxiralarini boshqarish deyilganda korxonalarda ishlab chiqarish yoki xizmat ko‘rsatish jarayonini o‘z vaqtida amalga oshirish maqsadida zaruriy zaxiralar bilan ta’minlash tushuniladi. Korxonalarda tovar moddiy zaxiralarining tarkibi va nomenklaturasi ularni xo‘jalik faoliyatining turlari, yo‘nalishi va boshqa xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tashkil qilinadi. Savdo va vositachilik faoliyatini amalga oshiruvchi korxonalarda zaxiralar asosan, savdo tarmoqlarida realizatsiya qilish uchun mo‘ljallangan tayyor mahsulotlar ko‘rinishida bo‘lsa, ishlab chiqarish faoliyati bilan shug‘ullanuvchi korxonalarda esa zaxiralar quyidagicha bo‘ladi:

- a) xomashyo va materiallar (tovar moddiy zaxiralari);
- b) tugallanmagan ishlab chiqarish;
- d) ombordagi tayyor mahsulotlar.

Tovar moddiy zaxiralarini boshqarishdan maqsad - kerakli miqdorda va belgilangan muddatda mahsulotlar ishlab chiqarish, ushbu jarayonni uzluksizligini ta'minlash va buning asosida zaxiralarni saqlash bo'yicha qilinadigan xarajatlarni minimallashtirish va mahsulotlarni to'liq realizatsiya qilishga erishish.

Tovar moddiy zaxiralarni samarali boshqarish bevosita korxonalarda ushbu turdagi aylanma aktivlarni boshqarish siyosatini nechog'lik to'g'ri va oqilona ishlab chiqilganligiga bog'liqdir. Korxonalarda tovar moddiy zaxiralarini boshqarish siyosatini ishlab chiqish quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

1. O'tgan davr mobaynida shakllangan tovar moddiy zaxiralarining tahlili. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad, korxonaning ishlab chiqarish yoki tadbirkorlik faoliyatini kerakli zaxiralar bilan ta'minlanganlik darajasini aniqlash va ulardan foydalanish samaradorligini baholashdir. Tahlil jarayonida tovar moddiy zaxiralarining umumiy summasi, uning o'zgarish dinamikasi, tovar moddiy zaxiralarining aylanma aktivlarining hajmidagi ulushi ko'rib chiqiladi. Keyingi bosqichda esa, zaxiralarning tarkibi va tuzilishi, mavsumiy tebranishlar va aylanma aktivlarning miqdori, hamda ulardan foydalanish samaradorligi va alohida turdagi zaxiralarni saqlash bo'yicha qilingan xarajatlarning miqdori o'rganiladi.

2. Korxonalarda zaxiralarni aniq maqsadga ko'ra shakllantirish. Bunda korxonalar tomonidan amalga oshiriladigan faoliyatning turlari va yo'nalishlaridan kelib chiqqan holda zaxiralarni shakllantirish inobatga olinadi, ya'ni korxonada ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshiradigan bo'lsa, u holda ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan zaxiralar tashkil qilinadi yoki korxonada mahsulotlar realizatsiya qilish yoki sotish faoliyati bilan

shugʻullanadigan boʻlsa, zaxiralar ushbu faoliyatni amalga oshirish bilan bogʻliq holda shakllantiriladi.

3. Korxonalarda asosiy turdagi zaxiralarning hajmi yoki miqdorini optimallashtirish, yaʼni korxonalarda ishlab chiqarish zaxiralari va tayyor mahsulot zaxiralarining kerakli miqdorda mavjudligini taʼminlash. Korxonalarda tovar moddiy zaxiralarini boshqarish siyosatining keyingi bosqichida korxonalar moliyaviy rahbarlari va moliyaviy menejerlari birgalikda, xoʻjalik faoliyatini normal yoʻlga qoʻyish uchun talab qilinadigan darajada zaxiralar miqdorini aniqlashlari hamda quyidagi savollarga yechim topishliklari lozim boʻladi:

a) ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish uchun minimal darajadagi zaxiralar hajmi qancha boʻlishi kerak;

b) kelgusida zaxiralarga buyurtmani qachon berish kerak boʻladi;

v) buyurtma qilinayotgan zaxiralarning optimal hajmi qancha boʻlishi kerak;

g) zaxiralarni olib kelish, ularni joylashtirish va saqlash boʻyicha qilinadigan xarajatlar summasi qanchani tashkil qiladi. Xalqaro amaliyotda moliyaviy menejerlar tomonidan bu turdagi savollarga javob topishda va tovar moddiy zaxiralarni samarali boshqarishda turli modellardan foydalaniladi.

4. Korxonalarda tovar moddiy zaxiralar harakatini nazorat qilishning samarali tizimini yaratish. Bunda asosiy vazifa korxonalar tomonidan zaxiralarni toʻldirish maqsadida buyurtmalarni oʻz vaqtida olib kelish va joylashtirish boʻyicha, amalga oshiriladigan barcha vazifalarni toʻgʻri tashkil qilish hisoblanadi.

IV BOB. MOLIYAVIY RISKLARNI BOSHQARISH

4.1. Riskning mazmuni va uni turkumlanishi

Korxonalar moliyaviy faoliyatini samarali tashkil etish va ularning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda risklarni boshqarish muhim masalalardan biri sanaladi. Hammamizga ma'lumki, hozirgi kunda hukm surayotgan jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi, ko'plab davlatlarning iqtisodiyotiga, xususan real va moliyaviy sektor korxonalar faoliyatiga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Albatta, buning natijasida korxonalar xo'jalik moliyaviy faoliyatining risklilik darajasini keskin ortib ketishini, hatto ularning bankrot holatiga tushib qolishligini ham kuzatishimiz mumkin bo'ladi. Bunday sharoitda, davlat tomonidan korxonalar xo'jalik-moliyaviy faoliyatini tartibga solish, ularga turli imtiyozlar berish va qo'shimcha moliyaviy resurslar bilan ta'minlash, korxonalarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklarni kamaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada mamlakatimizda ham ko'plab ijobiy ishlar amalga oshirilib kelinmoqda. Xususan, Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek: «Respublikamiz banklari tomonidan ko'rsatilgan yordam mahsulot eksport qiladigan korxonalarining barqaror ishlashini ta'minlashda muhim rol o'ynadi. Birgina o'tgan yilning o'zida bu korxonalariga aylanma mablag'larini ko'paytirish uchun umumiy miqdori 233 milliard so'mdan iborat imtiyozli kreditlar berilgani ularga, o'z mahsulotini eksport qilish bo'yicha yuzaga kelgan vaqtinchalik qiyinchiliklarga qaramasdan, ishlab chiqarishning pasayishini oldini olish imkonini berdi. Dastur doirasida amalga oshirgan yana bir muhim tadbirimiz – soliq yukini

yengillashtirish, soliqqa tortish tizimini soddalashtirish va unifikatsiya qilish bo'yicha xo'jalik tuzilmalarini qo'llab-quvvatlash maqsadida qo'shimcha choralar ko'rilganidir*.

Bozor munosabatlari sharoitida har qanday mulkchilik shaklidagi korxonalar faoliyatida risklarning mavjudligi bu tabiiy holat hisoblanadi. Chunki tadbirkorlik faoliyati muayyan bir tavakkalchiliklarga asoslangan holda amalga oshiriladi. Bunday sharoitda korxonalarda kutiladigan daromad, foyda va boshqa moliyaviy ko'rsatkichlarni ololmaslik ehtimolligi yuzaga kelishi mumkin.

Risk – bu moliyaviy kategoriya bo'lib, korxonalarda rejalashtirilgan miqdorlarda daromad, foydani ololmaslik yoki zarar ko'rish ehtimolligidir. Ko'plab xorijiy va mamlakatimizdagi chop etilayotgan iqtisodiy adabiyotlarda risklarning bir necha xil turlari sanab o'tilgan. Risklarini boshqarishni samarali tashkil etish ularni muayyan belgilari bo'yicha aniq guruhlariga bo'lishga bog'liq. Risklarning ilmiy asoslangan tasnifi ularni har birining umumiy tizimdagi o'rnini belgilash imkonini beradi. Iqtisodiy adabiyotlarda risklarni tasniflashning turli xil ko'rinishlari berilgan. Bizningcha korxonalar xo'jalik-moliyaviy faoliyatida uchraydigan risklarni quyidagi xususiyatlari bo'yicha tasniflash mumkin.

1. Xo'jalik faoliyatining shakli yoki yo'nalishiga ko'ra:

- tadbirkorlik riski;
- moliyaviy risk.

Tadbirkorlik riski deyilganda asosan mahsulotlar realizatsiyasi va xomashyolarni sotib olish jarayonlarida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklar tushuniladi.

---

* Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. Тошкент “Ўзбекистон”, 2010 йил, 40-бет.

Moliyaviy risklar deyilganda, korxonalarining boshqa moliyaviy tashkilotlar bilan o‘zaro munosabatlarini amalga oshirish jarayonida yuzaga keladigan risklarni tushunish mumkin. Bularga misol qilib, korxonalarini tijorat banklari, sug‘urta kompaniyalari, investitsion kompaniyalar, fond birjalari va boshqa moliyaviy muassasalar bilan munosabatlarini kiritishimiz mumkin. Korxonalarda moliyaviy risklarni yuzaga kelishiga asosan, inflyatsion omillar, banklarda kreditlarni foiz stavkalari ortib ketishligi, qimmatli qog‘ozlarning narxining tushib ketishligi va boshqa omillar ta’sir qiladi.

2. Namoyon bo‘lish shakliga ko‘ra barcha turdagi risklar:

- sof risklar;

- spekulyativ (chayqovchilik) risklarga bo‘linadi.

Sof risklar deyilganda, korxonalar xo‘jalik-moliyaviy faoliyatida zarar ko‘rishligi yoki hech qanday daromad ololmaslik ehtimolini tushunish mumkin.

Spekulyativ (chayqovchilik) risklarda esa, korxonaning ijobiy natijaga yoki bo‘lmasa nol (salbiy) natijaga erishishlik ehtimoli namoyon bo‘ladi. Boshqacha qilib aytadigan bo‘lsak, spekulyativ risklar korxonalarining yoki daromad, foyda olishligini yoki zarar ko‘rish ehtimolligini anglatadi.

Bundan tashqari tadbirkorlik risklarini yuzaga kelish sohasiga ko‘ra tashqi va ichki risklarga bo‘lib olish mumkin. Korxonalar o‘zlarining xo‘jalik faoliyatini bevosita tashqi muhit bilan bog‘langan holda amalga oshiradilar. Albatta bunday sharoitda korxonalar xo‘jalik faoliyatiga ta’sir qiluvchi tashqi omillarni har tomonlama chuqur o‘rganish muhim hisoblanadi. Korxonalarda tashqi risklar darajasiga juda ko‘p omillar ta’sir ko‘rsatadi. Bularga misol qilib, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va tabiiy-iqlim risklarini ko‘rsatish mumkin. Tashqi risklarning o‘ziga xos xususiyati shundaki, ular tadbirkorlik faoliyati natijalariga ham bevosita, ham bilvosita ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Albatta,

har qanday mulkchilik shaklidagi korxonalariga tashqi riskning ta'siri o'ta salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Tashqi risklar obyektiv xususiyatga ega bo'lib, bunday risklarni tartibga solish yoki boshqarish korxonaga uchun qiyin kechadi. Korxonalar faoliyatida uchraydigan asosiy tashqi risklardan biri bu iqtisodiy risklardir. Iqtisodiy risklar mamlakatdagi iqtisodiy holatdan kelib chiqadi va korxonalar faoliyatiga jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Barchamizga ma'lumki jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida mamlakatimizdagi ko'plab eksportga ixtisoslashgan korxonalar va xorijiy davlatlardagi aksariyat firma va kompaniyalar faoliyatida iqtisodiy riskning yuzaga kelishi kuzatildi. Albatta, bunday turdagi risklarni boshqarish yoki tartibga solish nafaqat korxonalar menejerlariga bog'liq balki xalqaro bozordagi holat va boshqa davlatlardagi iqtisodiy vaziyatlarga ham bog'liqdir.

Ichki risklar, korxonaning ichki xo'jalik faoliyati natijasida yuzaga keladi. Bunday risklarga korxonaning ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish jarayonlari bilan bog'liq, xodimlarning malakalari bilan bog'liq, boshqaruv strategiyasining qanday darajada ekanligi bilan, asosiy vositalarning holati va texnika xavfsizligi bilan bog'liq holatlarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklarni kiritishimiz mumkin.

Moliyaviy risklarning yuzaga kelishi korxonalarining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda turlicha bo'lib, ularni asosan quyidagi turlarga ajratish mumkin:

- foiz risk;
- investitsion risk;
- valuta risk;
- kredit risk;
- soliq risk;
- inflyatsion risk va boshqalar.

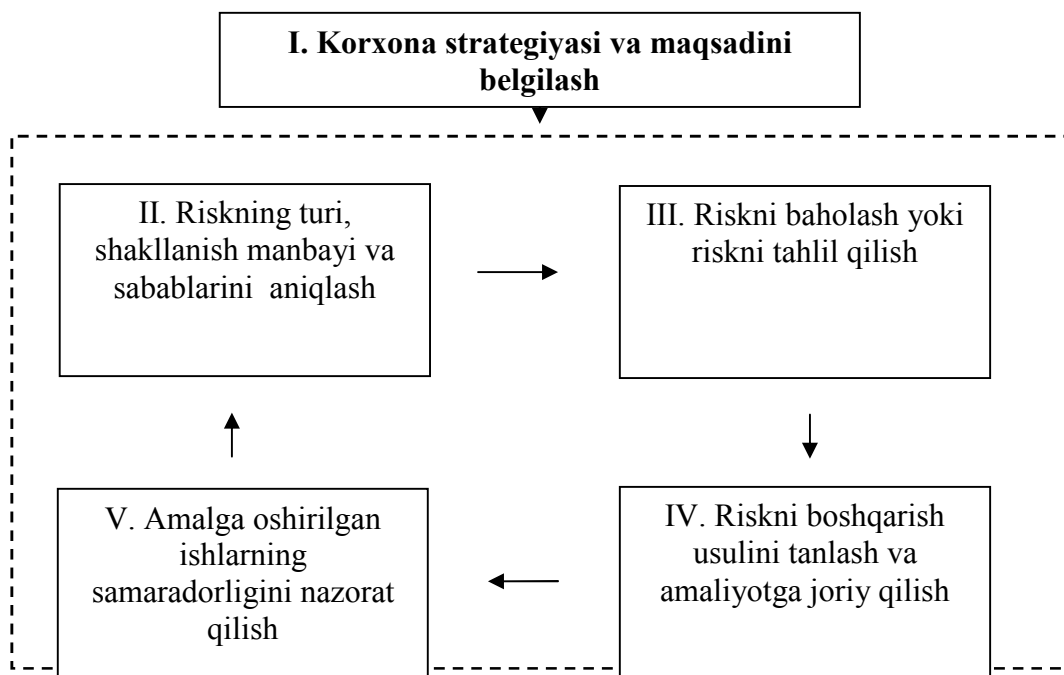

4.2. Risklarni boshqarish jarayoni va kamaytirish usullari

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida korxonalar xo‘jalik faoliyatida yuzaga keladigan risklarni kamaytirishning jahon tajribasini keng o‘rgangan holda amaliyotda qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi. Avval ta’kidlaganimizdek, korxonalar faoliyatida asosiy e’tibor berilishi lozim bo‘lgan masalalardan biri risklarni boshqarishdir. Bugungi kunda riskni boshqarish jarayoni quyidagi asosiy bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

1. Korxonaning strategiyasi va maqsadni belgilash.
2. Riskni aniqlash.
3. Riskni baholash.
4. Riskni boshqarishni choralari, usullarini tanlash va joriy qilish.
5. Amalga oshirilgan ishlarni samaradorligini nazorat qilish.

Korxonalarda riskni boshqarish jarayonini quyidagi chizma yordamida ifodalash mumkin (4.1-chizma).

4.1-chizma. Korxonalarda riskni boshqarish jarayoni.

Korxonalarda riskni boshqarishni muhim jihatlaridan biri ularni kamaytirish yo‘llarini to‘g‘ri tanlash va amaliyotga samarali tatbiq etish hisoblanadi. Risklarni kamaytirishni xorijiy davlatlar va mamlakatimizda foydalaniladigan quyidagi usullari mavjud bo‘lib, ularning har biri o‘ziga xos xususiyatlarga ega:

1. Korxonaning ichki moliyaviy imkoniyatlardan foydalangan holda risklarni kamaytirish. Bunda asosan, yuzaga kelgan riskni korxonaning ichki moliyaviy zaxiralari va moliyaviy resurslari hisobiga kamaytirishni ko‘zda tutadi. Bu usul korxonada uchun riskni kamaytirishni eng optimal yo‘llaridan biri bo‘lib, korxonada qo‘shimcha majburiyatlar paydo bo‘lishini oldini oladi. Albatta, buning uchun korxonalar ixtiyorida qoladigan foydaning bir qismini ko‘zda tutilmagan holatlar uchun zaxiralar shakllantirishni yanada keng yo‘lga qo‘yish lozim. Hozirgi kunda mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan aksariyat korxonalarda bunday tartibga unchalik e‘tibor qaratilmay kelmoqda. Ko‘pgina hollarda korxonalar o‘zlarining ixtiyorida qoladigan foydaning deyarli barcha qismini aylanma mablag‘larni ko‘paytirishga yo‘naltiradi. Shuning uchun korxonalar faoliyatida bunday holatlarni bartaraf etish maqsadida, ularning ixtiyorida qoladigan sof foydaning bir qismini qo‘shimcha moliyaviy zaxiralar yaratishga yo‘naltirishni qonunchilik bilan qat’iy belgilab qo‘yish riskni kamaytirishda ijobiy samara beradi.

2. Korxonada riskni kamaytirishning yana bir usuli riskni sheriklarga yoki uchinchi tomonga o‘tkazish (transfert qilish) hisoblanadi. Bunda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan riskni uchinchi tomonga o‘tkazish quyidagi operatsiyalar orqali amalga oshirilishi mumkin:

- faktoring operatsiyalari orqali;
- kafillik shartnomalari tuzish orqali;

- yuzaga kelishi mumkin bo'lgan riskni hamkorlar o'rtasida taqsimlash va boshqalar.

3. O'z oqibatlari bo'yicha eng xavfli risklar sug'urtalash orqali pasaytiriladi. Risklarni sug'urtalash risk darajasini kamaytirishning eng tarqalgan usullaridan biridir. Sug'urta uchun albatta ikki tomon bo'lishi zarur sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchi. Sug'urtalochi sug'urtalanuvchining to'lovlari hisobiga pul fondini tashkil qiladi. Riskni birlashtirish – bu umumiy muammolarni hal qilishga hamkorlar sifatida boshqa korxonalar yoki yuridik shaxslarni jalb qilish orqali o'z riskining darajasini pasaytirishdir. Buning uchun aksionerlik jamiyatlari, moliya - sanoat guruhlarini tashkil etilishi mumkin, korxonalar bir-birlarining aksiyalarini sotib olishi yoki almashishlari mumkin, turli assosatsiya va kontsernlarga a'zo bo'lishlari mumkin. Shunday qilib, risklarni birlashtirish deganda riskni iqtisodiyotning bir nechta subyektlari o'rtasida bo'lish orqali uni pasaytirish tushuniladi.

Diversifikatsiya risklarning alohida turlarini pasaytirish imkoniyatini beradi. Risklarning bunday turlariga kredit, depozit investitsion hamda valuta risklari kiradi. Diversifikatsiya - bu investitsion riskni qo'yish, ya'ni investitsiya qilayotgan mablag'larni bevosita bir-biri bilan bog'liq bo'lmagan obyekt o'rtasida taqsimlashdir. Diversifikatsiya tamoyili asosida faoliyat yurituvchi sifatida investitsion fondlarni misol qilib keltirish mumkin. Ular mijozlarga o'z aksiyalarini sotishadi, olingan mablag'larni turli qimmatli qog'ozlarga qo'yishadi va ular barqaror daromad keltiradi. Diversifikatsiya riskning bir qismini chetlab o'tish imkoniyatini beradi. Bunda kapital turli xil faoliyat o'rtasida taqsimlanadi. Lekin, deversifikatsiya investitsion riskni umuman yo'qota olmaydi. Tadbirkorlik va investitsion faoliyatga tashqi faktorlar ham ta'sir ko'rsatadi.

Tashqi bozorlar butun moliya bozoriga ta'sir ko'rsatadi, ya'ni ular investitsion institutlar, banklar, moliyaviy kompaniyalarning faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi. Tashqi faktorlarga butun bir mamlakat iqtisodiyotida sodir bo'layotgan jarayonlar kiradi: harbiy harakatlar, fuqarolarning tashvishlanishi, inflyatsiya va deflyatsiya, markaziy bank hisob stavkasining o'zgarishi, tijorat banklarining depozit va kreditlar bo'yicha foiz stavkalarining o'zgarishlaridir.

Diversifikatsiyaning turli shakllari mavjud bo'lib, ularning asosiylari quyidagi chizmada keltirilgan. Korxonalar moliyaviy holatining diversifikatsiyasi turli moliyaviy operatsiyalardan daromad olish alternativ imkoniyatlaridan foydalanishni ko'zda tutadi. Bunda agar ko'zda tutilmagan holatlar natijasida moliyaviy operatsiyalardan biri zararli bo'lib qolsa, boshqa operatsiyalar daromad olib keladi. Qimmatli qog'ozlar portfelining diversifikatsiyasida investitsion portfelning daromadlilik darajasini kamaytirmasdan investitsion risklarni pasaytirish imkoniyatini beradi.

Real investitsiyalash dasturining diversifikatsiyasi bunda real investitsion portfelni shakllantirish sohasida korxonaga uncha katta bo'lmagan kapital sig'imiga ega bir nechta loyihalarni realizatsiya qilish dasturlariga bitta yirik investitsion loyihadan iborat bo'lgan dasturga nisbatan ustunlik berish tavsiya etiladi. Xaridorlar diversifikatsiyasi tijorat kreditlashda vujudga keladigan kredit riskini pasaytirishga xizmat qiladi. Korxonalar depozit qo'yilmalarining diversifikatsiyasi bir nechta banklardan daromad olish maqsadida vaqtincha bo'sh turgan yirik pul mablag'larini joylashni ko'zda tutadi.

Korxonalar valuta savatining diversifikatsiyasi tashqi iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirish jarayonida valutaning bir nechta turini tanlashni ko'zda tutadi (bu valuta riskini minimallashtirish imkonini beradi).

Xedjirlash korxonada tomonidan riskni boshqa tarafga o'tkazib yuborish yo'li bilan prognoz qilayotgan daromad darajasini sug'urtalash uchun foydalaniladi. Foydalanilayotgan qimmatli qog'ozlar turiga bog'liq holda moliyaviy resurslarni xedjirlashning bir nechta turi mavjud:

- fyuchers shartnomalaridan foydalanish orqali xedjirlash;
- «svop» operatsiyasidan foydalanish orqali xedjirlash;

Risklarni pasaytirishning boshqa usullari va yo'llari ham mavjud:

- korxonada faoliyatini strategik rejalashtirish;
- shartnomalarga kiritilgan jarima sanksiyalari tizimi hisobiga mumkin bo'lgan moliyaviy zararlarning qoplanishi ta'minlanadi;

bo'lgan moliyaviy zararlarning qoplanishi ta'minlanadi;

- hamkorlar bilan shartnomalardagi fors-major vaziyatlar ro'yxatini qisqartirish;

- korxonada aylanma mablag'larini boshqarishni takomillashtirish;

- moliya bozori to'g'risidagi qo'shimcha ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish;

- tashqi muhit va moliya bozori kon'yunkturasining o'zgarish tendensiyalarini prognoz qilish;

- xo'jalik faoliyatining axborot bilan ta'minlash darajasini oshirish;

Korxonada menejerlarining risklarni boshqarishdagi asosiy vazifalaridan biri bo'lib, risklarni paydo bo'lish manbalarini aniqlash, ularni bartaraf etishning alohida yo'llari va usullarini belgilash hamda bunday risklarni kelgusida oldini olish bo'yicha aniq chora-tadbirlar ishlab chiqish hisoblanadi. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida korxonalarda risklarni boshqarish mexanizmini to'g'ri tashkil etish va risklarni samarali boshqarish, korxonaning moliyaviy barqarorligini saqlab qolish bilan birgalikda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonini uzluksizligini ta'minlovchi muhim omillardan biri sanaladi. Xorijiy kompaniyalarda

risklarni boshqarish bo'yicha alohida bo'limlar va mas'ul xodimlar tayinlangan bo'lib, ushbu bo'lim yoki risk-menejmentining asosiy funksiyalariga quyidagilar kiradi:

- risklarni yuzaga kelish sohalari va manbalarini aniqlash;
- risklarni kamaytirish yo'llari va usullarini belgilash;
- risklarni sug'urtalash jarayonini boshqarish;
- risklarni bashoratlash;
- diversifikatsiyalash jarayonini boshqarish;
- risklarni boshqarish va kamaytirish bo'yicha ishlarni tashkil etish;
- rag'batlantirish;
- nazorat va boshqalar.

Risk-menejmentining asosiy maqsadi tadbirkorlik faoliyatining maqsadi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bozor qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda risklarni kamaytirish yoki oldini olishning eng optimal usulini tanlash hisobiga foydani maksimallashtirish hisoblanadi.

Xulosa o'rinda aytish mumkinki, iqtisodiyotni rivojlanish siklining har qanday bosqichida ham korxonalarda riskni samarali boshqarish dolzarb hisoblanadi. Shuning uchun ham korxonalar moliyaviy siyosatini ishlab chiqishda riskni boshqarishga alohida e'tiborni qaratish lozim. Korxonada riskni boshqaruvchi menejerlar yuksak mahorat, nazariy bilimlarning mukammalligi va chuqur amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishi lozim. Mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan korxonalar xorijiy davlatlarning bu boradagi ilg'or tajribalarini o'rgangan holda amaliyotga tatbiq qilishlari istiqbolda ijobiy natajalarga olib keladi.

V BOB. DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLARINING MOHIYATI VA ULARNI BOSHQARISH

5.1. Debitorlik qarzlarning iqtisodiy mohiyati va ularni kelib chiqish sabablari

Korxonalar o'rtasida bo'ladigan, shuningdek, kredit tashkilotlari va nazorat tashkilotlari o'rtasidagi, korxonalarining davlat tashkilotlari (organlari) bilan hisob-kitob to'lovlarida kechiktirilgan vaqt bo'yicha farqlanishlar kelib chiqadi. Bunda korxonalar tomonidan to'lanishi lozim bo'lgan majburiyatlar kreditorlik majburiyatlari, olinishi lozim bo'lgan majburiyatlar esa debitorlik majburiyatlar hisoblanadi. Debitorlik va kreditorlik majburiyatlari hisob-kitoblarning doimiy yo'ldoshi hisoblanadi. Lekin to'lov muddatining oshib ketishi korxonalar moliyaviy ahvoriga katta ta'sir o'tkazadi. Shu maqsadda korxonalar faoliyatini yuritishda debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini to'g'ri va samarali boshqarish masalasiga alohida ahamiyat beriladi. Bir vaqtning o'zida to'lash muddati o'tgan qarzlarning muammosi yoki noto'lovlar muammosining mavjud ekanligi alohida dolzarflik kasb etmoqda.

Iqtisodiy nashrlarda bu masalaga bag'ishlangan risolalar va alohida maqolalar birin-ketin e'lon qilinayotgan bo'lishiga qaramasdan ularning asosiy sabablari to'g'risidagi masala hamon munozarali ahvolda qolmoqda. Bizning fikrimizcha, bunday vaziyatning (holatning) mavjud ekanligi mazkur muammoni hal qilish yo'lidagi katta to'g'onoqdir. Bir vaqtning o'zida, ayrim hollarda ba'zi mualliflar tomonidan debitorlik va kreditorlik qarzlarga

tegishli bo‘lgan jarayonlar turli shakl va mazmunda nomlanayotganligini ham e’tiborli masala sifatida qabul qilmoq lozim.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida debitorlik – kreditorlik qarzlari tartibga solish va samarali boshqarish masalalariga bag‘ishlangan bo‘lganligi uchun, bizning fikrimizcha, eng avvalo, biz debitorlik va kreditorlik qarzlarning iqtisodiy mohiyati va ularning kelib chiqish sabablari to‘g‘risida aniq tasavvur va tushunchaga ega bo‘lishimiz kerak.

Mamlakat iqtisodiyotida debitorlik - kreditorlik qarzlari hajmining nisbatan katta ekanligi ular iqtisodiy mazmun - mohiyatini va eng avvalo, ular ikki qismining o‘zaro nisbatini tadqiq etishni taqozo etadi. Qayd etish lozimki, debitorlik va kreditorlik qarzlari, bir tomondan, umumiylik jihatlari bilan xarakterlansa, ikkinchi tomondan esa, farqli jihatlari bilan ham xarakterlanadi. Dastlab, ularning ana shu jihatlari yoritishga harakat qilaylik. Debitorlik va kreditorlik qarzlari o‘rtasidagi umumiylik ular har birining tovarlar bo‘yicha shartnomani tuzish va uni to‘lash bilan bog‘liq bo‘lgan vaqt o‘rtasidagi uzilishga, demak, pulning to‘lov vositasi sifatidagi funksiyasiga asoslanganligidadir. Ular o‘rtasidagi farqlar esa debitorlik va kreditorlik qarzlarning amalga oshish xususiyatlaridan kelib chiqadi.

Debitorlik va kreditorlik qarzlari o‘zlarining amal qilish muddatlari uzunligi bo‘yicha ham bir-biriga hamma vaqt ham mos kelavermaydi. Amaliyotda mol yetkazib beruvchi mahsulotni sotib oluvchiga yetkazib berish uchun transport tashkilotiga berar ekan tezda to‘lovning barcha summasini debitorlik qarzlari hisobiga o‘tkazadi. Sotib oluvchi esa mahsulotlarni yoki pul hisob-kitob hujjatlarini olganidan so‘ng yetkazib berilishi lozim bo‘lgan yoki yetkazilgan tovarlar qiymatini kreditorlik qarzlari sifatida qabul qiladi.

Mahsulot qiymatini to‘lab sotib oluvchi o‘zining kreditorlik qarzini uzsa-da, debitorlik qarzi esa mol yetkazib beruvchining bankdagi hisob varag‘iga pul mablag‘larining tushguniga qadar uzilmagan holda qolaveradi. Bundan qarzdorlikning har ikki ko‘rinishlari o‘rtasidagi vaqtga bog‘liq bo‘lgan farqlar kelib chiqadi.

Debitorlik – kreditorlik qarzlarida qarama-qarshilik, ma’lum ma’noda, ikkiga bo‘lingandek tuyuladi. Bir tomondan, mol yetkazib beruvchi korxonalar bilan sotib oluvchi korxonalar o‘rtasida to‘lovlarning o‘z vaqtida amalga oshirilishi xususida sistematik ravishda qarama-qarshiliklar avj olib turadi. Ikkinchi tomondan esa, sotib oluvchi korxonalar o‘zlarining aylanmalariga (oborotlariga) kreditorlik mablag‘larini jalb etib kerakli mol yetkazib beruvchi korxonalar bilan munosabatlarni yomonlashtirmaslikka harakat qiladilar. Xuddi shuning uchun ham debitorlar va kreditorlar sistematik ravishda bir-birlariga nisbatan uzoqlashtiruvchi va tortuvchi kuchlarning mavjud ekanligini his etadilar.

Yuqorida keltirilgan ikki masaladan birinchisini tahlil qilishda har bir holatga, alohida-alohida ham yondoshmoq maqsadga muvofiqdir.

Debitorlik qarzlarning iqtisodiy mohiyati to‘g‘risida fikr bildirishdan oldin, dastlab, iqtisodiy munosabatlarda yoki iqtisodiy jarayonlarda foydalanilib kelinayotgan «debitor» atamasi to‘g‘risida alohida to‘xtalib o‘tmoq lozim. Shuning uchun ta’kidlash joizki, debitor deyilganda, odatda, korxonalar, tashkilot va muassasalarga, umuman olganda, xo‘jalik yurituvchi subyektlarga pul yoki mulk yuzasidan qarzdor bo‘lgan yuridik yoki jismoniy shaxslar nazarda tutiladi. Shuni alohida qayd etish lozimki, debitorlik qarzlari juda ko‘pchilik hollarda xo‘jalik yurituvchi subyektga tegishli bo‘lgan aylanma mablag‘larning ishlab chiqarish sohasidan (jarayonidan) muomala jarayoniga (sohasiga) o‘tib ketishi bilan izohlanadi. Shuning uchun ham tahlil

ishlarini amalga oshirish jarayonida debitorlik qarzlari yalpi ishlab chiqarilgan mahsulotlarning hajmi bilan taqqoslanadi. Debitorlik qarzlari nisbatan mustaqil bo'lgan hodisa hisoblanadi. Amaliyotda bu qarzlarni undirish talablari faktoring operatsiyalari vositasida uchinchi shaxs ixtiyoriga o'tkazilishi mumkin. Ma'lum bir mezonlarni hisobga olgan holda debitorlik qarzlarni bir necha guruhlariga ajratish mumkin. Masalan, to'lov muddatiga muvofiq debitorlik qarzlarni ikki guruhga ajratish mumkin:

1. To'lov muddati o'tmagan debitorlik qarzlari;
2. To'lov muddati o'tgan debitorlik qarzlari.

Mamlakatimizdagi vaziyatga nazar tashlar ekanmiz, juda ko'pchilik holatlarda muddati o'tgan debitorlik qarzlari xo'jalik yurituvchi subyektlarning to'lovga qobiliyatsiz mijozlarga (iste'molchilarga) mahsulotni (ishni, xizmatni) berib yuborishi (o'ziga xos tarzda «sotishi») natijasida yuzaga kelishi mumkinligini aniqlashimiz mumkin. Bu asosiy sabab sanalib, o'z navbatida, yana bir necha boshqa sabablarni ham keltirib chiqaradiki, ularning ko'pchiligi mol yetkazib beruvchi (ish bajaruvchi, xizmatlarni ko'rsatuvchi) korxonalarining xaridor korxonalariga (iste'molchilarga) bevosita bog'liqligi bilan belgilanadi. Bunga oddiy umumiy misol tariqasida neft qazib oluvchi korxonalarining neftni qayta ishlovchi korxonalariga bog'liqligini ko'rsatish mumkin. Shunday bo'lishiga qaramasdan, bu shakldagi qarama-qarshilikni hal etishning amaliyotda bir necha variantlari ham mavjuddir. Jumladan, yuqoridagi qarama-qarshilikni rivojlangan mamlakatlarning ilg'or tajribasiga tayangan holda sindikat kelishuvlari, moliya-sanoat guruhlarini tashkil etish va marketingni rivojlantirish orqali hal etish mumkin. Buni avval ta'kidlaganimizdek, bozor munosabatlari rivojlangan mamlakatlarning ilg'or tajribasi yaqqol ko'rsatib turibdi.

Demak, yuqorida keltirilgan va qayd etilgan holatlardan ko‘rinib turibdiki, debitorlik qarzlarning vujudga kelishining haqiqiy sabablari to‘g‘risida fikr bildirilayotgan paytda iqtisodchi olimlarimiz ham yoki amaliyotchi mutaxassislarimiz ham juda ehtiyotkorlik bilan yondoshmoqlari lozim. Aks holda, bu narsa noto‘g‘ri yoki yetarli darajada asoslanmagan xulosalarning chiqarilishiga olib kelishi mumkin.

Amalga oshirilgan tadqiqot natijalarining ko‘rsatishicha muddati o‘tgan debitorlik qarzlari va muomaladagi naqd pul massasining hajmi o‘rtasida muayyan bog‘liqlik mavjud bo‘lib, bu bog‘liqlik muddati o‘tgan debitorlik qarzlarning paydo bo‘lish riski oshib borishi bilan umumiy pul massasida va shunga mos ravishda hisob-kitoblar sohasida naqd pullar salmog‘ining ortib borishi bilan xarakterlanadi. Debitorlik qarzlardagi qarama-qarshiliklar ulgurji aylanmadagi naqd pulli hisob-kitoblar, barter va o‘zaro talablarni hisobga olish yo‘llari bilan birgalikda naqd pulsiz hisob-kitoblarning tezlashuvi, ya’ni bir xil summadagi pullar yordamida katta summadagi to‘lovlarga xizmat qilish uchun sharoitni yaratish orqali ham hal qilindi. O‘z navbatida, naqd pulsiz hisob-kitoblarning tezlashuvi mamlakatimiz banklarini xalqaro telekommunikatsion tizimlarga qo‘shilishi yirik kliring markazlarini yaratish, banklararo korrespondentlik munosabatlarini rivojlantirish, «Bank-mijoz» avtomatlashtirilgan tizimini joriy etish, bank plastik kartochkalarining qo‘llanilish doirasini kengaytirish orqali sodir etildi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining debitorlik va kreditorlik qarzlarga baho berishda ularni balans holatiga keltirib o‘rganish ham mumkin bo‘ladi. Debitorlik va kreditorlik qarzlari balansi ular orasidagi o‘zaro tenglik nisbatini tavsiflaydi. Bunda debitorlik majburiyatlarining kreditorlik majburiyatlaridan ortib ketishi yoki aksincha holatlarni ifodalaydi.

Debitorlik majburiyatlari qatoriga 2002 yil 27 dekabrda tasdiqlangan buxgalteriya balansiga ko‘ra quyidagi qatorlar kiritiladi:

- xaridorlar va buyurtmachilarning qarzi;
- ajratilgan bo‘linmalarning qarzi;
- sho‘ba va qaram xo‘jalik jamiyatlarining qarzi;
- xodimlarga berilgan bo‘naklar;
- mol yetkazib beruvchi va pudratchilarga berilgan bo‘naklar;
- budjetga soliq va yig‘imlar bo‘yicha bo‘nak to‘lovlari;
- maqsadli davlat jamg‘armalari va sug‘urtalar bo‘yicha bo‘nak to‘lovlari;
- ta‘sischilarning ustav kapitalidagi ulushlar bo‘yicha qarzi;
- xodimlarning boshqa operatsiyalari bo‘yicha qarzi;
- boshqa debitorlik qarzlari.

Muddati o‘tkazib yuborilgan majburiyatlarning yuzaga chiqish sabablari sifatida quyidagilarni keltirib o‘tish mumkin:

- korxonada moliyaviy holatning nosog‘lom ekanligi;
- korxonaning to‘lov layoqatiga ega emasligi;
- likvid mablag‘lari aylanuvchanligining uzoqligi;
- shartnoma majburiyatlariga va to‘lov shartlariga amal qilmaslik;
- xo‘jalik shartnomalari buzilishidan ko‘riladigan zararlarning to‘g‘ri qoplanmasligi (shartnomalar buzilishida qo‘llaniladigan choralarga amal qilmasligi);
- zamonaviy hisob-kitob shakllariga yo‘l berilmaganligi va hokazolar.

Debitorlik majburiyatlari yoki qarzlari tahlilida ularning aylanuvchanligiga alohida e‘tibor beriladi. Negaki, debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining aylanuvchanlik darajasi korxonada moliyaviy ahvoriga baho

berishning muhim ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Debitorlik majburiyatlarining aylanuvchanligi deganda qarz majburiyatlarining undirib olish muddati va ularning aylanish koeffitsiyenti tushuniladi. Bu bevosita bugungi yuzaga kelgan majburiyatning necha kundan keyin naqd pulga aylanish darajasini xarakterlaydi. Debitorlik majburiyatlarining aylanuvchanligi sotishdan olingan tushumni debitorlik majburiyatlarining mavjud summasiga bo'lish asosida aniqlanadi. Debitorlik majburiyatlarining mavjud summasini tahlil etish davrining kalendar kuniga ko'paytirish va sotishdan olingan sof tushum summasiga bo'lish asosida debitorlik qarzlarning aylanishlar kuni aniqlanadi. Demak, korxonalar debitorlik qarzlarni boshqarishda korxonaning ikkinchi tomon bilan yuzaga keladigan moliyaviy-iqtisodiy munosabatlardan avval uning moliyaviy holatini keng o'rganish va tahlil qilish hamda debitorlik qarzlarni aylanish davrini imkon qadar kamaytirish, korxonaning debitorlik qarzlarni kamaytirishda hamda istiqbolda moliyaviy barqarorligini ta'minlovchi muhim omillardan biri sanaladi.

5.2 Kreditorlik qarzlarning iqtisodiy mohiyati va ularni kamaytirish yo'llari

Bozor munosabatlari sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlar boshqa xo'jalik subyektlari va moliyaviy muassasalar bilan moliyaviy iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirish jarayonida debitorlik va kreditorlik qarzlari vujudga kelishi tabiiy holat hisoblanadi. Korxonalar majburiyatlarining asosiy tarkibiy moddalaridan biri bu korxonalarning kreditorlik qarzlari hisoblanadi. Korxonalar kreditorlik majburiyatlari qatoriga 2002-yil 27-dekabrda tasdiqlangan buxgalteriya balansiga ko'ra quyidagi qatorlar kiritiladi:

- mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga qarz;
- ajratilgan bo'linmalarga qarz;

- sho‘ba va qaram xo‘jalik jamiyatlariga qarz;
- soliq va majburiy to‘lovlar bo‘yicha kechiktirilgan majburiyatlar;
- olingan bo‘naklar;
- budjetga to‘lovlar bo‘yicha qarz;
- sug‘urtalar bo‘yicha qarz;
- maqsadli davlat jamg‘armalariga to‘lovlar bo‘yicha qarz;
- ta‘sischilarga bo‘lgan qarzlari;
- mehnatga haq to‘lash bo‘yicha qarz;
- boshqa kreditorlik qarzlari.

Kreditorlik majburiyatlari qarshi tomonga korxonaning to‘laydigan majburiyatlarini tavsiflaydi. Biz yuqorida uning tarkibiga nimalar kirishini aytib o‘tdik. Kreditorlik majburiyatlari yuzaga chiqishining asosiy sababi sifatida bevosita debitorlik majburiyatlarining vaqtida kelib tushmasligini ta‘kidlash ham mumkin. Kreditorlik majburiyatlarining tarkibi tahlilida qarzdor bo‘lgan tomonlar bo‘yicha majburiyatlarning qatorlanishi, ularni to‘lash muddatlari bo‘yicha tarkiblanishiga baho beriladi. Shuningdek, debitorlik majburiyatlarining aylanish koeffitsiyenti va aylanish davrini aniqlashdagi kabi bunda ham kreditorlik majburiyatlarini aylanish koeffitsiyenti va davri aniqlanadi. Lekin, bunda qatnashuvchi ko‘rsatkichlar farqlanadi. Kreditorlik majburiyatlarining aylanishini o‘rganishda asosiy ko‘rsatkichlar sifatida nasiyaga olingan yoki hali puli to‘lanmagan mollar ashyolar, ish va xizmatlar summasiga hamda kreditorlik majburiyatlarining haqiqiy ko‘rsatkichlariga murojaat qilinadi. Korxonalarda kreditorlik majburiyatlarini tahlil etishda ularning yuzaga kelish o‘rni, muddati va tarkibiga alohida ahamiyat qaratilmog‘i lozim. Muddati o‘tgan kreditorlik qarzlariga yo‘l qo‘yilishi korxonaga nisbatan turli iqtisodiy ogohlantirish-

larning qo‘llanilishiga, iqtisodiy jarimalarga hamda korxonaga bo‘lgan ishonchning pasayishiga olib keladi.

Korxonada kreditorlik majburiyatlarining to‘lash muddatlari bo‘yicha quyidagi tarkibni berib o‘tish mumkin:

- to‘lash muddati kelgan majburiyatlar;
- to‘lash muddati o‘tib ketgan majburiyatlar.

Umuman olganda, korxonalarda debitorlik va kreditorlik qarzlarni samarali boshqarish, ularning aylanish davrini qisqartirish ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish jarayonini uzluksizligini ta‘minlash barobarida korxonalar moliyaviy barqarorligini ta‘minlovchi asosiy omillardan biri hamdir.

Kreditorlik qarzlarning mohiyatini to‘g‘ri idrok etish uchun uning o‘ziga xos bo‘lgan xususiyatlari bilan tanishib chiqish maqsadga muvofiqdir. Bizning nazarimizda, kreditorlik qarzlari bir necha tavsifli xususiyatlarga ega bo‘lib, ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

1. Kreditorlik qarzlari turli xo‘jalik yurituvchi subyektlarning o‘z aylanma mablag‘larini o‘zaro aralashtirib yuborish xususiyatiga ega.

2. Kreditorlik qarzlarning xo‘jalik aylanmasidan, ma‘lum darajada, bank kreditini surib chiqish imkoniyatining bor ekanligi ularning navbatdagi xususiyatidir. Chunki kreditorlik qarzlari, ma‘lum ma‘noda, bank kreditlariga nisbatan arzonroq bo‘lgan kredit resursi sifatida qaralishi mumkin. Biroq shuni ham qayd etib o‘tish kerakki, kreditorlik qarzlari muddatli qarzlardan so‘ng muddati o‘tgan qarzlarga aylanishi bilan ular korxonani kritik holatdan chiqarish uchun bank kreditini jalb qilishga undovchi va uning uchun haq to‘lashni taqozo etuvchi omilga aylanadi.

3. Kreditorlik qarzlari o‘zaro hisob-kitoblarni keltirib chiqaruvchi va xo‘jalik yurituvchi subyektdan xo‘jalik yurituvchi subyektga o‘zaro to‘lovlar zanjiri orqali tez tarqaluvchanlik xususiyatiga ega.

4. Kreditorlik qarzlari naqd pulsiz hisob-kitoblarning shakllarini, ma'lum ma'noda, transformatsiya qilishi va to'lov turlarini o'zgartirishi mumkin.

5. Kreditorlik qarzlarning to'lov muddati o'tgan qismi ma'lum bosqichlarda kredit tizimini zaiflashtirishi mumkin.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, to'lov aylanmasida muddatli va muddati o'tgan kreditorlik qarzlari doimo birgalikda amal qiladi. Ularning muddatli qismi kredit munosabatlari uchun ijobiy tavsifga ega bo'lsa, kreditorlik qarzlarning muddati o'tgan qismi esa salbiy xarakterga egadir. Iqtisodiy munosabatlarda kreditorlik qarzlarning egallagan o'rni unga baho berishning mezonlarini atroflicha ko'rib chiqishni taqozo etadi. Shu munosabat bilan, bu yerda rasmiy mezon sifatida amaliyotda kreditorlik qarzining yalpi ichki mahsulotga (YAIM) nisbati qabul qilinganligini qayd etib o'tishimiz lozim. Amalga oshirilgan tahlil natijalarining ko'rsatishicha ishlab chiqarishning qisqarishiga ta'sir ko'rsatishdan oldin kreditorlik qarzlari, dastlab, moddiy aylanma mablag'lar va ularning zaxiralari hajmiga faol ta'sir ko'rsatadi.

Shuning uchun ham, bizning fikrimizcha, muddati o'tgan kreditorlik qarzlarning moddiy aylanma mablag'lar va ularning zaxiralari nisbati uning ishlab chiqarishni qisqartirishdagi rolini to'liq o'zida namoyon etadi. Amaliyotdagi vaziyatni tahlil qilar ekanmiz, debitorlik va kreditorlik qarzlari vujudga kelishining bir necha sabablari mavjud ekanligining guvohi bo'lamiz. Ularning eng asosiylaridan biri sifatida, dastlab, xaridorlar va buyurtmachilarning mas'uliyatsizligini ko'rsatishimiz mumkin. Haqiqatdan ham bizning amaliyotimizda o'zaro munosabatlarda bo'layotgan xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi o'zaro debitorlik va kreditorlik qarzlarning paydo bo'lish sababi ularning o'zaro mas'uliyatsizligi bilan belgilanayapti.

Bu narsa, o'z navbatida, surunkali ravishda to'lovlarni amalga oshirmaslik tizimini kelib chiqishiga va uning keng quloq ochishiga olib kelmoqda.

Bu tizimning bir tomonini moliyaviy jihatdan zaif bo'lgan korxonalar tashkil etayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan iqtisodiy jihatdan baquvvat va raqobatbardosh korxonalar ham tushib qolmoqda.

Da'vo ishlarining xo'jalik sudlarida ko'rib chiqilishi ham debitorlik qarzlari ko'payishining oldini olishga yetarli darajada imkon bermayapti. Debitorlik va kreditorlik qarzlarni paydo bo'lish sabablarining navbatdagisi mamlakatimizda moliya bozorining yuqori darajada rivojlanmaganligi bilan belgilanadi. Garchi moliya bozorining rivojlanishi xususida mamlakatimizda keyingi yillarda sezilarli qadamlar tashlangan bo'lishiga qaramasdan ularni yetarli deb aytish qiyin. Bunda biz ishonchli va to'lovga qobiliyatli xo'jalik yurituvchi subyekt nomini olgan uchinchi bir subyektning tegishli majburiyatlarni rasmiylashtirishi bilan bir qatorda majburiyatlarning obligatsiyalar, xazina majburiyatlari, depozit sertifikatlari, aksiyalar va boshqa shu kabi qimmatbaho qog'ozlar bilan real ta'minlanishini nazarda tutamiz. Bir vaqtning o'zida yuqoridagi ishni amalga oshirish xo'jalik yurituvchi subyektlar jamoasining ma'lum tajribalarga ega bo'lishini, ularning ma'lum iqtisodiy bilimlar bilan qurollanish darajasining yuqori bo'lishini, amaliyotda mavjud bo'lgan garov majburiyatlarini rasmiylashtirish va ularni amalga oshirish texnologiyasini, ma'lum darajada, o'zgartirishni taqozo etadi. Shu o'rinda keyingi yillarda mamlakatimizda yuqorida ta'kidlangan faoliyatlarni rivojlantirish borasida talaygina ishlar qilingan, jumladan, muayyan me'yoriy zamin yaratilgan bo'lsa-da, nazarimizda, ularni yetarli darajada deb bo'lmaydi. Eng avvalo, tijorat operatsiyalarini sug'urtalash, jumladan, kelajakda baholarning nomaqbul tomonga o'zgarishidan sug'urtalash masalalariga ham tegishlidir.

Debitorlik va kreditorlik majburiyatlari bevosita korxonaga bilan qarshi tomon o'rtasidagi o'zaro hisob-kitoblardan kelib chiqadigan majburiyatlardir. Bu majburiyatlar korxonaga bilan mol yetkazib beruvchilar yoki xaridorlar o'rtasidagi munosabatlarda, korxonaga bilan bank tashkilotlar o'rtasida, korxonaga bilan soliq organlari o'rtasidagi, korxonaga bilan ijtimoiy ta'minot bo'limlari va turli jamoat tashkilotlari, shuningdek, xodimlar, mulk egalari, aksionerlar va investorlar bilan bo'ladigan munosabatlarda yuzaga keladi. Ularni yuzaga kelishining asosiy sababi, hisob-kitoblarda vaqtning o'zgaruvchanligidir. Ya'ni bugun ortilgan mahsulot ham puli to'langunga qadar, debitorlik va kreditorlik majburiyatlar qatoriga kiritiladi. Bunda daromad va xarajatlarning yuzaga chiqishi bilan ular bo'yicha hisob-kitoblarning amalga oshishi orasida farqlanish kelib chiqadi.

Yuqoridagi umumiy sabablardan tashqari amaliyotda, debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining yuzaga kelishi bo'yicha quyidagi sabab-qatorlarini tarkiblash mumkin:

- o'zaro hisob-kitoblarda tomonlarning to'lov layoqatiga ega emasligi;
- tovarlarni ortib jo'natish va sotishda hisob-kitoblarning zamonaviy shakllarining cheklanganligi;
- mulk va unga egalik qilishda mas'ullik hissining yo'qligi;
- o'zaro shartnomaviy munosabatlarning yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi;
- daromadlarni tan olish yuzasidan korxonalar tarmoq xususiyatidan kelib chiqilmaganligi;
- xarajatlar tarkibiga kiruvchi ish va xizmatlarni hisobga olishda qat'iy hujjatlashtirish mezonlarining yo'qligi;

- xodimlar va kapital egalari bilan korxonada o'rtasidagi munosabatlarda qat'iy shartlarning yo'qligi;
- kredit tashkilotlari bilan mijoz o'rtasida bo'ladigan munosabatlarda korxonalar faoliyatini baholashning uslubiy asoslaridagi kamchiliklar;
- sug'urta tashkilotlari bilan korxonalar o'rtasidagi munosabatlarda qat'iy davlat qonunchilik mexanizmining mavjud emasligi va h.k. sabablarni kiritish mumkin.

Biz yuqorida belgilagan edikki, korxonada debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining yuzaga kelishining asosiy sababi hisob-kitoblarda to'lovlar muddatini yoki sanasini turli hisobot davriga tushib qolishidir. Bunda debitorlik kreditorlik majburiyatlarini yuzaga chiqishiga har qanday holda ham yo'l qo'yiladi. Agarda mahsulotlar ortib jo'natish orqali sotiladigan bo'lsa, bunda to'lovlar amalga oshish sanasiga qadar agarda tovarlar pulini oldindan to'lash asosida sotiladigan bo'lsa, bunda ham tovarlarni jo'natish sanasiga qadar majburiyat, qarz sifatida hisobda aks ettiriladi. Debitorlik va kreditorlik majburiyatlar bo'yicha hisobot, ma'lumotnoma har oyning birinchi sanasiga tuziladi va tegishli tashkilotlarga topshiriladi. Debitorlik va kreditorlik qarzlari korxonada balans, ya'ni har chorakda tuziladigan korxonada aktivlari, kapitali va majburiyatlari holati to'g'risidagi hisobotda ham aks ettiriladi.

5.3. Debitorlik va kreditorlik qarzlari tartibga solishning huquqiy asoslari

Mamlakatimizda mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq iqtisodiyotda debitorlik va kreditorlik qarzlari huquqiy asoslarini takomillashtirish va tartibga solish borasida samarali ishlar amalga oshirib kelinmoqda.

Albatta, bunday iqtisodiy siyosatning amalga oshirilishi natijasida mamlakat miqyosida debitorlik va kreditorlik qarzlari darajasini ma'lum

darajada kamaytirishga, iqtisodiy vaziyatni yumshatishga va to'lov intizomini ancha mustahkamlanishiga erishildi. Biroq, shunday bo'lishiga qaramasdan, xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi o'zaro debitorlik va kreditorlik qarzlarning hozirgi darajasini va ayniqsa, ularning to'lov muddati o'tgan qismlarining mavjud ekanligini inobatga olgan holda to'lov intizomining hozirgi ahvolini qoniqarli deyishga yetarli asoslar mavjud emasdir.

Mamlakatimizda debitorlik va kreditorlik qarzlarni kamaytirishda asosiy qonuniy hujjatlardan biri Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 14-apreldagi 182-sonli Qaroriga ilova «Muddati o'tkazib yuborilgan debitorlik va kreditorlik qarzlarni qisqartirish va budjetga to'lovlar intizomini mustahkamlash bo'yicha Respublika komissiyasi to'g'risida»gi Nizom hisoblanadi. Bunda asosan, quyidagi asosiy masalalarga e'tibor qaratilgan. Ushbu Nizomga ko'ra, muddati o'tkazib yuborilgan debitorlik va kreditorlik qarzlarni qisqartirish va budjetga to'lovlar intizomini mustahkamlash bo'yicha Respublika komissiyasi (keyingi o'rinlarda Komissiya deb ataladi) Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 9-fevraldagi 61-son qaroriga muvofiq tashkil etilgan va o'z faoliyati to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga hisob beradi. Komissiya o'z faoliyatini to'lovlar intizomini mustahkamlash, muddati o'tkazib yuborilgan debitorlik va kreditorlik qarzlarni qisqartirish bo'yicha chora-tadbirlar kompleksini ishlab chiqish va amalga oshirish, xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi to'lovlar va hisob-kitoblar tizimini takomillashtirish, budjetga hamda davlat maqsadli fondlariga soliqlar va majburiy to'lovlarning o'z vaqtida tushishini ta'minlash, budjetga hamda davlat maqsadli fondlariga qarzlarni qisqartirish va ular vujudga kelishining oldini olish, keyinchalik ushbu chora-tadbirlarning bajarilishini nazorat qilish maqsadida amalga oshiradi.

Komissiya o‘z faoliyatida O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga va qonunlariga, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qarorlari va boshqa hujjatlariga, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlariga, Shuningdek, mazkur nizomga amal qiladi. Komissiyaning o‘z vakolatlari doirasida qabul qilingan qarorlarining vazirliklar, idoralar, mahalliy davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, banklar, mulkchilik shakllaridan qat’iy nazar, xo‘jalik yurituvchi subyektlar va ularning birlashmalari, mansabdor shaxslar hamda fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiydir.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari huzurida Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi raisining, viloyatlar va Toshkent shahar hokimining iqtisodiyot va ijtimoiy rivojlantirish masalalari bo‘yicha o‘rinbosarlari boshchilik qiladigan muddati o‘tkazib yuborilgan debitorlik va kreditorlik qarzlarni qisqartirish va budjetga to‘lovlar intizomini mustahkamlash bo‘yicha mintaqaviy komissiyalar tashkil etiladi. Mintaqaviy komissiyalar tarkiblari Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashining raisi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlari bilan kelishgan holda Komissiya tomonidan tasdiqlanadi.

Quyidagilar komissiyaning asosiy vazifalari hisoblanadi:

➤ iqtisodiyot tarmoqlari va sektorlarida hisob-kitoblar mexanizmini takomillashtirish hamda barcha xo‘jalik yurituvchi subyektlar, bank va moliya muassasalari tomonidan to‘lov intizomi va hisob-kitoblarning o‘z vaqtida o‘tkazilishi, soliqlar va majburiy to‘lovlarning to‘liq to‘lanishi masalalari bo‘yicha amaldagi qonun hujjatlari normalariga qat’iy rioya etilishi ustidan ta’sirchan nazoratni ta’minlash;

➤ xo‘jalik yurituvchi subyektlarning debitorlik va kreditorlik qarzlari holatini tahlil qilish, korxonalar va tashkilotlarning muddati o‘tkazib yuborilgan qarzlari taqqoslanishini muntazam ravishda tashkil etish hamda ularni qisqartirish bo‘yicha ta’sirchan chora-tadbirlarni ishlab chiqish va ko‘rish;

➤ xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan muddati o‘tkazib yuborilgan debitorlik qarzlarning vujudga kelishiga yo‘l qo‘ymaslik, aylanma mablag‘lardan oqilona foydalanish, ularning saqlanishini va o‘z vaqtida to‘ldirilishini ta’minlash bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari va hukumat qarorlarining bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshirish;

➤ amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq budjetga va davlat maqsadli fondlariga soliqlar va majburiy to‘lovlarning to‘liq undirilishini ta’minlash;

➤ ayrim xo‘jalik yurituvchi subyektlarning budjetdan va davlat maqsadli fondlaridan qarzlarni qisqartirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish va chora-tadbirlar ko‘rish.

Komissiya quyidagi huquqlarga ega:

1. Vazirliklar, idoralar, banklar, soliq va moliya organlari, xo‘jalik boshqaruvi organlari, korxonalar, mahalliy davlat boshqaruv organlari rahbarlarining debitorlik va kreditorlik qarzlarning holati, soliq va to‘lov intizomi masalalari bo‘yicha hisobotlarini eshitish hamda tegishli organlarga hisob-kitoblarni yuritishning belgilangan tartibini, yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan masalalarni tartibga soluvchi qonun hujjatlarini buzishda aybdor bo‘lgan mansabdor shaxslarni javobgarlikka tortish to‘g‘risida takliflar kiritish;

2. Istisno hollarda, iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlari xo‘jalik yurituvchi subyektlarning o‘zaro pullik majburiyatlari bo‘yicha qarzlarni to‘lash muddatini kechiktirish va (yoki) ularni bo‘lib-bo‘lib to‘lash masalasini

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tegishli komplekslari rahbarlari bilan kelishgan holda ko‘rib chiqish;

3. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarga qarzlarni (asosiy summani, penyalarni, jarima sanksiyalarini) to‘lash bo‘yicha muddatni kechiktirish va (yoki) bo‘lib-bo‘lib to‘lash imkonini qonun hujjatlarida belgilangan tartibda berish, penya hisoblashni to‘xtatib turish va to‘xtatish, penyalarni hisobdan chiqarish hamda budjetga va davlat maqsadli fondlariga hamda vazirliklar va idoralarning budjetdan tashqari fondlariga soliqlar va to‘lovlar bo‘yicha jarima sanksiyalari belgilash to‘g‘risida qaror qabul qilish;

4. O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi taqdimiga ko‘ra, moliya-xo‘jalik faoliyatini amalga oshirmayotgan va qonun hujjatlarida belgilangan muddatlarda o‘z ustav sarmoyalarini shakllantirmagan tugatilayotgan korxonalarining budjet va davlat maqsadli fondlaridan qarzlarni hisobdan chiqarish to‘g‘risida qarorlar qabul qilish;

5. To‘lovga qodir bo‘lmagan iste‘molchilarga va buyurtmachilarga mahsulotlar sotishning, ishlarni bajarish va xizmatlar ko‘rsatishning, korxonalar va tashkilotlarning aylanma mablag‘larining, shu jumladan tayyor mahsulotlar zaxiralariga va tugallanmagan qurilishga jalb etilishi sabablarini va yo‘nalishlarini o‘rganish, ularni oldini olish va qisqartirish bo‘yicha ta‘sirchan chora-tadbirlar ishlab chiqish va ko‘rish;

6. Korxonalar, tashkilotlar, vazirliklar va idoralardagi debitorlik va kreditorlik qarzlarning holatini taqqoslashni tashkil etish, taqqoslashlar asosida mazkur qarzlarni qisqartirish bo‘yicha tadbirlar ishlab chiqish;

7. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning debitorlik va kreditorlik qarzlarni, shu jumladan, budjetdan va davlat maqsadli fondlaridan qarzlarni eng ko‘p miqdorda qisqartirish uchun banklar kreditlari va boshqa manbalar hisobiga

o‘zaro hisob-kitoblarning maqsadli sxemalarini amalga oshirish masalalarini ko‘rib chiqish;

8. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning muddati o‘tkazib yuborilgan debitorlik va kreditorlik qarzlarini, korxonalar va tashkilotlarning budjetga va davlat maqsadli fondlariga to‘lovlar bo‘yicha qarzlarini to‘lashga yo‘naltiriladigan maqsadli mablag‘lar harakati tartibi va yo‘nalishini tasdiqlash;

9. Davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlaridan komissiyaga yuklangan vazifalarning bajarilishini ta‘minlash uchun zarur axborotlarni olish;

10. Moliya, soliq va bojxona organlari, tijorat banklari, vazirliklar va idoralarning faoliyatini komissiya vakolatiga kiruvchi masalalar yuzasidan, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tekshirishni tashkil etish;

11. O‘zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash davlat qo‘mitasiga iqtisodiy nochor korxonalarini sanatsiya qilish yoki ularga nisbatan bankrotlik tartibotini boshlash to‘g‘risida qarorlar qabul qilish yuzasidan takliflar kiritish;

12. Respublika qonun hujjatlarini takomillashtirish bo‘yicha soliq solish va hisob-kitoblar tizimini yaxshilashga yo‘naltirilgan takliflarni ishlab chiqish va Vazirlar Mahkamasiga kiritish;

13. Mintaqaviy komissiyalar faoliyatini muvofiqlashtirish.

Komissiyaning to‘lov intizomini hamda o‘zaro hisob-kitoblar tizimini mustahkamlash, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning budjet va davlat maqsadli fondlari bilan hisob-kitob qilish yuzasidan javobgarligini oshirish sohasidagi qonun hujjatlariga rioya etishi shart.

Komissiya kotiblari o‘z funksiyalarini amalga oshirish uchun vazirliklar, idoralar, yuridik shaxslar birlashmalari, mahalliy davlat hokimiyati organlari,

banklar, korxonalar va komissiya a'zolaridan komissiya faoliyatiga tegishli masalalarga oid axborotlarni so'rash va olish huquqiga ega.

Komissiyaning ko'rib chiqishi uchun mo'ljallangan xatlar, iltimosnomalar, takliflar, ma'lumotnomalar va boshqa xat-xabarlarda «Muddati o'tkazib yuborilgan debitorlik va kreditorlik qarzlarni qisqartirish va budjetga to'lovlar intizomini mustahkamlash bo'yicha Respublika komissiyasi» so'zlari ko'rsatilishi shart.

Komissiyada ko'rib chiqish uchun mo'ljallangan xat-xabarlar:

- muddati o'tkazib yuborilgan debitorlik va kreditorlik qarzlarni qisqartirish masalalari bo'yicha - O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga;

- soliqlar va budjetga majburiy to'lovlarning o'z vaqtida tushishi va soliqlar hamda budjetga va davlat maqsadli fondlariga qarzlarni to'lash muddatini kechiktirish va (yoki) ularni bo'lib-bo'lib to'lash masalalari bo'yicha - O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasiga yuboriladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda shuni aytish mumkinki, mamlakatimizda debitorlik va kreditorlik qarzlarni kamaytirish va samarali boshqarish bo'yicha yetarli qonunchilik bazasi shakllangan bo'lib, hozirgi kunda ushbu qonuniy hujjatlar mamlakatimizda to'lov intizomini mustahkamlashga va debitorlik va kreditorlik qarzlarni kamaytirishga xizmat qilib kelmoqda.

VI BOB. KORXONALARDA PUL MABLAG'LARI OQIMINI BOSHQARISH

6.1. Korxonalarda pul mablag'lari oqimining mohiyati va ularni baholash usullari

Korxonalarda pul mablag'lari oqimini boshqarish moliyaviy menejmentning muhim funksiyalaridan biri sanaladi. Biz ushbu bobda korxonalarda pul mablag'lari oqimini samarali boshqarish va ulardan oqilona foydalanish masalalarining amaliy va nazariy jihatlarini o'rganib chiqamiz.

Korxonalarda pul oqimi tushunchasi korxonada tijorat faoliyatining sof pulli natijasi sifatida ifodalanadi. Korxonaning pul oqimini:

- ular harakatlanishining yo'nalishi bo'yicha;
- tushumlarning tavsiflari bo'yicha guruhlariga ajratish mumkin.

Pul oqimi o'z harakatining yo'nalishi bo'yicha quyidagilarga bo'linadi:

- pul mablag'lari kirimi (ijobiy pul mablag'lari oqimi), ya'ni korxonada tomonidan olingan mablag'lar;
- pul mablag'lari chiqimi (salbiy pul oqimi), ya'ni korxonada tomonidan sarflangan mablag'lar.

Tushumlar tavsifi bo'yicha pul oqimi quyidagilarga ajratiladi:

- bir xil va doimiy ravishda bo'lmagan tushumli pul oqimi;
- bir xil bo'lgan, lekin doimiy ravishda bo'lmagan (bir xil muddatda bo'lmagan) tushumi pul oqimi;
- bir xil (teng) miqdordagi va doimiy bir muddatda tushuvchi pul oqimi.

Har qanday moliyaviy bitimda maqsad ikki yoʻnalishdagi pul oqimi harakati toʻgʻrisida boradi, yaʼni:

- hozirdan kelgusiga tomon;
- kelgusidan hozirga (joriy vaqtga) tomon.

Pul oqimining hozirdan kelgusiga tomon harakatlanishi oʻsib boruvchi jarayon (yoki *kompaunding*) deb nomlanadi. Oʻsib borish jarayonining iqtisodiy mohiyati investorning operatsiya yakuni boʻyicha olishni nazarda tutgan summa miqdorini aniqlashga asoslanadi. Bu miqdor *pul oqimining kelgusi qiymati* deb nomlanadi va FV bilan belgilanadi.

Pul oqimining kelgusidan hozirga tomon harakatlanishi *diskontlashtirish* jarayoni deb nomlanadi. Diskontlashtirish jarayonining iqtisodiy mohiyati turli xil davrdagi pul oqimining «hozirgi (joriy)» nuqtai-nazar bilan bir vaqtda aniqlanishi, yaʼni joriy vaqtga keltirilishi bilan ifodalaniladi. Investorning investitsiyalash davri boshidagi nazarda tutadigan summasi pul oqimining *hozirgi* (keltirilgan, joriy) *qiymati* deb ataladi va PV bilan belgilanadi.

Korxonada moliyasini boshqarish uchun pul oqimini baholash oʻta muhim sanaladi.

Investor oldida doimo investitsiya loyihasini amalga oshirish natijasida n davr mobaynida hosil boʻluvchi $CF_1, CF_2, CF_3, \dots, CF_n$ pul oqimini baholash vazifasi turadi.

Pul oqimini baholash quyidagicha amalga oshirilishi mumkin: ➤ oʻsib borish sxemasi va pul oqimining kelgusi qiymatini yalpi baholashni aniqlashdan foydalanish asosidagi toʻgʻri usul bilan;

➤ diskontlash sxemasi va pul oqimining hozirgi qiymatini yalpi baholashni aniqlashdan foydalanish asosidagi teskari usul bilan.

Pul oqimlarining turiga qarab hisoblash usullari turlicha boʻlishi mumkin. Korxonada pul mablagʻlarining harakati haqida bevosita yoki bilvosita

metodlar yordamida hisoblarini yuritishi mumkin. Hisoblarni bevosita metod yo‘li bilan amalga oshirish berilgan davr mobaynida hisob raqamlar bo‘yicha pul mablag‘lari harakatining natijalarini aks ettirish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Bunda operatsiyalar faoliyat turi bo‘yicha uch guruhga ajratiladi. Hisobotni to‘ldirish uchun kerakli ma’lumotlarni bevosita buxgalteriya hisobi hujjatlaridan olish mumkin.

Pul oqimini bevosita yo‘l bilan hisoblanishi korxonada to‘lovga qobiliyatini baholash va pul mablag‘lari kelib tushishi va sarflanishi ustidan nazorat o‘rnatish imkoniyatini ta’minlaydi. Pul oqimlari hisobining bilvosita usuli sof foyda ko‘rsatkichining pul mablag‘lari harakati natijasida qanday o‘zgarganligini buxgalteriya balansi, moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot, balansga ilovalar va bosh kitob ma’lumotlarini maxsus o‘zgartirishlar kiritish yo‘li bilan aniqlashga asoslangan.

Bilvosita usul bilan tuzilgan pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobot davri boshiga va oxiriga tuzilgan buxgalteriya balanslari o‘rtasida bog‘lochi zveno bo‘lib xizmat qiladi, chunki pul mablag‘lari hisob raqamlaridagi o‘zgarishlarning balans boshqa moddalari o‘zgarishlari bilan bog‘liqligini aks ettiradi. Foyda ko‘rsatkichiga o‘zgartirishlar kiritish uchun «pul ko‘rinishiga ega bo‘lmagan omillar» deb nomlanuvchi va xo‘jalik operatsiyalarining amalga oshirilishi vaqti bilan pul mablag‘lari harakatining amalga oshirilish vaqti o‘rtasidagi farq ta’sirini bartaraf qiluvchi bir qancha usullardan foydalaniladi. Yuqorida aytib o‘tkanimizdek buxgalteriya hisobida aks ettiriluvchi va foyda miqdorini hisoblashda hisobga olinuvchi barcha xo‘jalik operatsiyalari ham pul mablag‘lari harakati bilan bog‘liq bo‘lmaydi.

Pul ko‘rinishiga ega bo‘lmagan investitsion va moliyaviy operatsiyalarga misol sifatida aksiyalarni yoki obligatsiyalarni moddiy yoki nomoddiy aylanishdan tashqaridagi aktivlarga almashtirish yo‘li bilan

chiqarishni yoki korxonaga tegishli bo'lgan aylanishdan tashqaridagi aktivlarni boshqa aylanishdan tashqari aktivlarga almashtirishni keltirishimiz mumkin.

Bunday bitimlarni amalga oshirilganligini pul oqimlarini bilvosita metod bilan hisoblash jarayonida ba'zi bir tuzatishlarni kiritish yo'li bilan aniqlash mumkin. Tuzatishlar sof foyda ko'rsatkichini ko'paytirishi ham kamaytirishi ham mumkin. Ba'zi bir muhim tuzatishlar quyida keltiriladi:

sof foyda miqdorini ko'paytiruvchi:

- davr mobaynida asosiy fondlarga va nomoddiy aktivlarga hisoblangan amortizatsiya;

- debitorlik qarzining kamayishi;
- tovar moddiy boyliklar qoldiqlarining kamayishi;
- kelgusi davr xarajatlarning kamayishi;
- kreditorlik qarzining ko'payishi;
- boshqa hisoblangan majburiyatlarning ko'payishi;
- budjet va nobudjet fondlar bo'yicha qarzdorlikning ko'payishi;
- kirim qilingan moddiy boyliklar bo'yicha QQS ning kamayishi;

sof foyda miqdorini kamaytiruvchi:

- asosiy vositalarning qayta baholanishi;
- debitorlik qarzining ko'payishi;
- tovar moddiy boyliklar qoldiqlarining ko'payishi;
- kelgusi davr xarajatlarning ko'payishi;
- kreditorlik qarzining kamayishi;
- boshqa hisoblangan majburiyatlarning kamayishi;
- budjet va nobudjet fondlar bo'yicha qarzdorlikning kamayishi;
- o'tgan yillar taqsimlanmagan foydaning ishlatilishi;
- zaxiralarning ishlatilishi;

- sof foyda hisobidan tashkil qilingan jamg'armalar mablag'larining ishlatilishi;

- kirim qilingan moddiy boyliklar bo'yicha QQS ning ko'payishi;

Hisobot davri natijasi sof zarar bilan chiqqan bo'lsa, bilvosita usul sof zararga asoslanadi. Bevosita usulda hisoblab ko'rilganda sof zarar chiqqanligiga qaramay, bilvosita usulda hisoblab ko'rilganda tuzatishlar zarar miqdorini qoplashi va asosiy faoliyat bo'yicha pul mablag'lari harakatining sof natijasi musbat chiqishi mumkin.

Pul oqimlari hisobi natijasida olingan ma'lumotlar katta tahliliy qiymatga egadir. Pul mablag'lari holati to'g'risidagi hisobotlarni tahlil qilish korxonada moliyaviy operatsiyalari mazmunini tushunish uchun keng imkoniyatlar yaratib beradi, chunki bunda o'tib ketgan davr natijalarini baholash mumkin bo'ladi. Tahlil natijasida pul mablag'larining maqsadga muvofiq bo'lmagan holda foydalanilgan holatlarini aniqlash va kelgusidagi faoliyat uchun tegishli xulosalar qilish mumkin.

Korxonada faoliyati uzluksizligini ta'minlash, uning moliyaviy barqarorligini ta'minlash va pul mablag'lari oqimini boshqarishni takomillashtirish uchun quyidagi vazifalarni bajarish zarur bo'ladi:

- tushumlar va to'lovlarni vaqt va makon bo'yicha mutanosibligini ta'minlash;

- hisob-kitoblardagi mablag'lar miqdorini optimallashtirish;

- o'tuvchi pul mablag'lari qoldig'i miqdorini optimallashtirish;

- korxonani o'z-o'zini moliyalash darajasini optimallashtirish.

Pul mablag'larining ishlatilishi va ularning kelib chiqishi haqidagi hisobotlar tahlili o'rta va uzoq muddatli moliyalashtirishni loyihalashtirishda juda ham foydalidir, chunki u pul mablag'lariga bo'lgan ehtiyoj miqdori va bu ehtiyojning hosil bo'lish muddatlari haqidagi xulosa qilish imkonini

beradi. Boshqacha qilib aytganda, korxonada pul mablagʻlari holatining istiqbollari belgilash pul budjeti (pul mablagʻlari budjeti) yordamida pul mablagʻlarining kelgusidagi oqimiga baho berish imkoni paydo boʻladi.

Tahlilda birinchi oʻrinda pul oqimlarining vaqt boʻyicha taqsimlanishi darajasi va anʼanalariga baho beriladi. Umumiy anʼana korxonada rivojlanishining bosqichini va yoʻnalishini - oʻsish, kamayish yoki turgʻunlash va aniqlashga yordam beradi. Korxonada oʻrtacha yillik pul oqimini tarmoq boʻyicha oʻrtacha koʻrsatkichlar bilan taqqoslab koʻrish zarur, bunda korxonaning tarmoq boʻyicha mavqei aniqlanadi. Ushbu koʻrsatkichning tarmoq boʻyicha oʻrtacha koʻrsatkichdan qanchalik chetga chiqishi korxonada faoliyati barqarorligini ham xarakterlaydi va ishbilarmonlik tavakkalchiligini baholashda ham qoʻllanilishi mumkin. Farq qanchalik katta boʻlsa, tavakkalchilik darajasi ham shuncha katta boʻladi.

Tahlilning keyingi bosqichida pul mablagʻlari harakati natijalarini manfiy qiymatlarining kelib chiqish sabablari aniqlanishi zarur. Davr mobaynidagi pul oqimining manfiy qiymatining asosiy ichki sabablari quyidagilar boʻlishi mumkin:

- aylanma kapitalga boʻlgan normal ehtiyojni qondiradigan darajada sotishning yetarli darajada rentabelli emasligi;
- yirik isteʼmolchilarni yoʻqotish natijasida sotish hajmining kamayishi;
- ishlab chiqarishning kengaytirilishi;
- aylanma mablagʻlar aylanishining sekinlashishi.

Hisoblash usullari pul oqimining turlaridan kelib chiqib turlicha boʻlishi mumkin.

Pul oqimi harakati asosida foizlarni hisoblashning turlicha sxemalaridan foydalanish yotadi.

1. Oddiy foiz sxemasi.

Oddiy foizlar sharoitida investitsiyalar o'tgan davrlarga hisoblab chiqilgan foizlarni hisobga olmagan holda faqat investitsiyalangan kapitalning kelib chiquvchi miqdoriga navbatdagi foiz daromadini hisoblashni nazarda tutadi. Amaliyotda oddiy foizlar sxemasi banklarning hisob-kitoblarida qaytarilish muddati bir yil va undan kam bo'lgan qisqa muddatli ssudalar bo'yicha foizlarni hisoblashda qo'llaniladi.

2. Murakkab foiz sxemasi.

Agar navbatdagi foizli daromad investitsiyalangan kapital va hisoblangan foizlar miqdoridan kelib chiquvchi umumiy summadan hisoblansagina, investitsiyalash murakkab foizlar sharoitida amalga oshiriladi. Investitsiya loyihalari pul oqimini baholashda, odatda, murakkab foiz sxemasidan foydalaniladi.

Foizlarga foizning hisoblanishi *kompaunding* deb ataladi. Hisoblash ishlarida murakkab foizlardan foydalanish mantiqan to'g'ridir, chunki bunday holatda daromadlar keltiruvchi kapital doimo o'sib boradi. Odatda, ratsionallik talabi ostida har qanday pul tushumlarini olish boshlanishi bilan mazkur qiymat ushbu investitsiya loyihasi amalga oshishini yoki boshqa investitsiya loyihalari jarayonida albatta o'sishi lozim deb hisoblanadi.

Oddiy foiz tamoyilini qo'llash joriy iste'mol, joriy xo'jalik faoliyati yoki boshqa investitsion jarayon foydasiga hisoblanadigan foizlarni kamaytirish rag'batlantiradi.

Murakkab foiz sharoitidagi investitsiyalar nominal daromadlilikning (yillik hisoblanishidagi) tengligi sharoitida oddiy foiz sharoitidagi investitsiyalarga nisbatan ko'proq foydali hisoblanadi.

«Moliyaviy menejment: nazariya va amaliyot» kitobida asosli ta'kidlanganidek, «... agar past murakkab foiz stavkasi va ancha yuqori oddiy

foiz stavkasidan birini tanlash imkoniyati paydo bo'lsa, albatta, birinchi variantni tanlash lozim bo'ladi. Tabiiyki, agar bizning ixtiyorimizda ko'p yoki birmuncha miqdordagi yetarli davr mavjud bo'lsa, murakkab foiz stavkasi bo'yicha o'sib boruvchi summa bir necha marta foiz hisoblash davridan keyinoq (foiz stavkalari miqdoridagi farqqa bog'liq holda) oddiy foiz stavkasi bo'yicha o'sib boruvchi summadan oshib ketadi».

Har qanday investor o'z pulini, mablag'ini o'stirish, ma'lum ustama olish umidida, safarbar etadi. Bu o'sishni formula orqali ifodalasak r – har yillik foiz stavkasi bo'lsin. U holda bir investitsion o'sishdan so'ng kelgusi qiymat quyidagiga teng bo'ladi:

$$FV_1 = PV + PV \times r \quad (1)$$

$$FV_1 = PV (1 + r) \quad (2)$$

bu yerda:

FV_1 – birinchi investitsion davr so'ngidagi kelgusi qiymat;

PV – birinchi investitsion davr boshidagi joriy qiymat;

r – kapitalni investitsiyalash oqibatida investor kapitalining o'sishiga olib keluvchi daromadlilik me'yori.

r - daromadlilik me'yorini tushuntirish uchun adabiyotlarda quyidagicha tushunchalar qo'llaniladi:

- daromadlilik stavkasi;
- o'sish stavkasi;
- talab etilgan daromadlilik me'yori;
- ko'zda tutilgan daromadlilik me'yori;
- maqbul daromad me'yori.

r - miqdori o'z ichiga uch turdagi (mukofot) to'lovni qamrab olgan bo'lishi lozim:

➤ vaqt uchun (mukofot) to'lovni (yo'qotilgan vaqt tufayli ko'rilishi mumkin zarar yoki olina olmagan daromad);

➤ risk uchun (mukofot) to'lovni (tahlika oqibatida bo'lgan ko'tarish mumkin bo'lgan, zarur);

➤ alternativ (muqobil) qo'yilmalarning daromadlilik me'yorini (boshqa soha yoki turdagi faoliyatga mablag' qo'yilmagani uchun foydadan kechish).

Amaliyotda daromadlilik me'yorini kapital investitsiya qilingan biznesning ushbu turi bilan bog'liq risk darajasi va investitsiyalash davrining davomiyligi bilan bog'liq doimiy bo'lmagan miqdor hisoblanadi. Bu yerda to'g'ri proporsional bog'liqlik kuzatiladi: investitsiyalash davri qanchalik davomli va mazkur biznes qanchalik riskli bo'lsa, daromadlilik me'yorini shunchalik yuqori bo'ladi. Birmuncha past riskka ega bo'lgan qo'yilmalar qatoriga davlat qimmatli qog'ozlari yoki davlat bankiga qo'yilgan mablag'lar kiradi, biroq bunda daromadlilik me'yorini unchalik yuqori emas.

Investorlarning bir-biridan maxsus farqlanishiga qarab daromadlilik me'yorini sezilarli tarzda farqlanishi mumkin, biroq har doim ham sezilarli omil sifatida alternativ (muqobil) qo'yilmalarning daromadliliigi yuzaga chiqadi. Xususiy (o'z) daromadliliigi me'yorini aniqlashda investor birinchi navbatda quyidagilarni hisobga oladi:

➤ bank depoziti bo'yicha foiz stavkasini;

➤ davlat qimmatli qog'ozlari bo'yicha foiz stavkasini.

Quyida ikkinchi yoki n-chi davr oxiridagi kelgusi qiymatni ko'rib chiqamiz. Agar pul mablag'lari ikki yoki undan ortiq davrga investitsiyalangan bo'lgan holda foizlar yuqorida tilga olingan ikki sxema bo'yicha hisoblanishi mumkin.

1. Oddiy foiz sxemasi:

$$FV_2 = PV + PV \times r + PV \times r,$$

$$FV_2 = PV (1 + 2 \times r)$$

bu yerda:

FV_2 – ikkinchi investtsion davr oxiridagi kelgusi qiymat.

n-chi davr so‘nggida oddiy foizlar sharoitida kelgusi qiymat quyidagi formula bo‘yicha hisoblanishi mumkin:

$$FV_n = PV (1 + n \times r) \quad (3)$$

2. Murakkab foiz sxemasi:

$$FV_2 = PV + PV \times r + PV \times r \times r,$$

$$FV_2 = PV (1 + 2 r + r \times r),$$

$$FV_2 = PV (1 + r)^2, \quad (4)$$

bu yerda: FV_2 - ikkinchi investitsion davr so‘nggidagi kelgusi qiymat.

n-chi davr oxirida murakkab foiz ostida kelgusi qiymatni quyidagi formula bo‘yicha aniqlash mumkin:

$$FV_n = PV (1 + r)^n, \quad (5)$$

Agar $n=0$ bo‘lsa, u holda (5) formuladan kelib chiqib quyidagi hosil bo‘ladi:

$$FV = PV (1 + r)^0,$$

$$FV = PV$$

(5) formula *moliya menejmentining bazaviy formulasi* hisoblanadi va *murakkab foiz (kompaunding)ning standart formulasi* deb ataladi.

(5) - bazaviy formuladagi $(1 + r)^n$ kelgusi qiymat o‘shining koeffitsiyenti yoki *komnaund-omil* deb ataladi. Kelgusi qiymat o‘shisi koeffitsiyentining iqtisodiy mazmuni shundan iboratki, u berilgan r foiz stavkasi ostida bir pul birligi n davrdan so‘ng nimaga teng bo‘lishini ko‘rsatadi.

Pul oqimining kelgusi qiymati o‘shisi koeffitsiyentini hisoblash uchun uchta asosiy usulni qo‘llash mumkin.

1. Jadval yordamida hisoblash.

Turli xil n davrlar va r foiz stavkalari uchun kelgusi qaymat koeffitsiyentini diskontlashtirish va o‘shib borish jadvallaridan topish mumkin.

2. Kalkulyator yoki moliyaviy kalkulyator yordamida hisoblash.

Kalkulyator u^x funksiyasi orqali kelgusi qiymatni hisoblab topishga yordam beradi. u^x funksiyasida: $u = 1 + r$, $x = n$ deb olinadi.

3. Kompyuter dasturlaridan foydalanish yo‘li bilan hisoblash.

Agar kelgusidagi o‘shish yagona vaqt davriga nisbatan sodir bo‘ladigan bo‘lsa, bir qancha pul oqimlarining kelgusi qiymati jamlanishi mumkin.

Hozirgi (keltirilgan, joriy) qiymat – bu kelgusi pul oqimining bugungi qiymati va u PVni anglatadi. Pul oqimining hozirgi qiymati shunday kapital miqdorini ifodalaydiki, u yillik foiz stavkasi bilan investitsiya qilinadigan va pul oqimining kelgusi qiymatiga teng o‘shishni ta’minlovchi qiymatdir. Pul oqimining hozirgi, bugungi qiymati o‘zini investorning kelgusi pul oqimini olish uchun hozirda to‘lashga, sarflashga rozi bo‘lgan maksimal bahosi sifatida namoyon bo‘ladi. Kelgusi qiymatdan hozirgi qiymatga tomon harakatlanish jarayoni *diskontlashtirish jarayoni* deb ataladi.

G.Birman va S.Shmidtning «Investitsion loyihalarning iqtisodiy tahlili» kitobida ta’kidlanganidek, hozirda yirik firmalarning 90%i dan ortig‘i investitsiyalash to‘g‘risidagi qarorlarni qabul qilishda pul oqimlarini diskontlashtirish usullaridan foydalanishmoqda.

Hozirgi qiymatni hisoblab topish uchun moliyaviy menejmentning (5) bazaviy formulasini eslaymiz. Bu formuladan kelib chiqadiki:

$$PV = FV \frac{1}{(1+r)^n} \quad (6)$$

Hozirgi qiymatni, qo‘pincha, kelgusi pul oqimining diskontlashtirilgan qiymati deb ham atashadi. (6) formuladagi r foiz stavkasi diskontlash stavkasi

sifatida ma'lum. Hozirgi qiymatni topish uchun kelgusi qiymatni diskontlash zarur.

(6) formuladagi $\frac{1}{(1+r)^n}$ nisbatni

hozirgi qiymatning diskontlash koeffitsiyenti yoki *diskontlash omili* deb ataladi. Hozirgi qiymatning diskontlash koeffitsiyenti va kelgusi qiymatning o'sib borish koeffitsiyenti o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud. Hozirgi qiymatning diskontlash koeffitsiyentini hisoblashning uchta asosiy usulini ajratib ko'rsatish mumkin.

1. Jadvallar yordamida hisoblash.

Turli xil n davrlar va r foiz stavkalari uchun hozirgi qiymat koeffitsiyentlarini pul oqimlarini diskontlash va o'sib borish jadvallaridan topish mumkin.

2. Kalkulyator yoki moliyaviy kalkulyator yordamida hisoblash.

Kalkulyator u^x funksiyasi orqali hozirgi qiymatni hisoblashga yordam beradi. u^x funksiyasida: $y=1+r$, $x=-n$ deb olinadi.

3. Kompyuterda elektron jadvallar yordamida hisoblash.

Agar pul oqimlari bir yoki umumiy vaqt oralig'ida ko'rib chiqilayotgan bo'lsa, u holda bir qancha pul oqimlarining hozirgi qiymatlari jamlanishi mumkin.

Har bir davrda n bir xil doimiy pul oqimlaridan birining ketma-ketligi *annuitet* deb ataladi. Bunday holatda annuitetning pul tushumlarini quyidagi ko'rinishda ifodalash mumkin:

$$SF_1=CF_2=\dots=CF_n=CF$$

Tushumlarning kelib tushish vaqti bo'yicha annuitet ikki turga ajratiladi:

1. Oddiy (odatdagi) (postnumerando) annuitet – to'lovlar har bir davr oxirida yuz bersa.

2. Avansli (preumerando) annuitet – to‘lov (tushum)lar har bir davr boshida sodir bo‘lsa.

Annuitet, shuningdek, pul oqimining davomiyligi bo‘yicha ham farqlanadi:

1. Muddatli annuitet - chegaralangan vaqt oralig‘i davomidagi teng miqdordagi tushumli pul oqimi;

2. Muddatsiz annuitet – pul tushumlari ancha uzoq vaqt sodir bo‘lsa.

Oddiy (odatdagi) annuitetning kelgusi qiymati quyidagi formula bo‘yicha hisoblanadi:

$$FV=CF\left(\frac{(1+r)^n-1}{r}\right) \quad (7)$$

bu yerda: CF – n davrdagi annuitetning pul tushumlari.

(7) formuladagi $\frac{(1+r)^n-1}{r}$ koeffitsiyent *annuitet kelgusi qiymatining o‘sib borish koeffitsiyenti* deb ataladi.

Annuitet kelgusi qiymatining o‘sib borish koeffitsiyentini hisoblashning uchta asosiy usuli mavjud:

1. Jadval yordamida hisoblash.

N vaqtning turli xil davrlari va r foiz stavkalari uchun annuitetning kelgusi qiymati koeffitsiyentini diskontlash va o‘sib borish jadvallaridan topish mumkin.

2. Kalkulyator yoki moliyaviy kalkulyator yordamida hisoblash.

3. Kompyuterda elektron jadvallar yordamida hisoblash.

Avansli annuitetning oddiy annuitetdan farqi shundaki, avansli annuitetda pul to‘lovi har bir davr boshida kelib tushadi. Masalan, har bir oy boshida ijara to‘lovlar to‘lanadigan kvartira ijarasi.

(7) formulani hisobga olgan holda n vaqtning davrlari pul oqimi uchun avansli annuitetning kelgusi qiymati quyidagiga teng bo‘ladi:

$$FV=CF\left(\frac{(1+r)^n-1}{r}\right)(1+r) \quad (8)$$

Odatda, ko'pgina amaliy masalalarda annuitetning hozirgi (joriy, haqiqiy) qiymatini bilish talab etiladi. n vaqt davrlari pul oqimi uchun oddiy (odatdagi) annuitetning hozirgi qiymati quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$PV=CF\left(\frac{1}{(1+r)}+\frac{1}{(1+r)^2}+\dots+\frac{1}{(1+r)^n}\right)=CF\sum_{i=1}^n\left(\frac{1}{1+r}\right)^i \quad (9)$$

So'nggi tenglikni quyidagicha shaklan o'zgartirish mumkin:

$$PV=CF\left(\frac{1-\frac{1}{(1+r)^n}}{r}\right) \quad (10)$$

(10) formula *oddiy (odatdagi) annuitetning joriy qiymatini hisoblash formulasi* deb ataladi.

(10) formuladagi $\left(\frac{1-\frac{1}{(1+r)^n}}{r}\right)$ koeffitsiyent *annuitet joriy qiymatini diskontlash koeffitsiyenti* deb ataladi. Annuitetning hozirgi qiymatini diskontlash koeffitsiyentini hisoblashning uchta asosiy usuli mavjud.

1. Jadval yordamida hisoblash.

n vaqtning turli davrlari va r foiz stavkasi uchun annuitetning hozirgi qiymati koeffitsiyentini diskontlash va o'sib borish jadvallaridan topish mumkin.

2. Kalkulyator yordamida hisoblash.

3. Kompyuterda elektron jadvallar yordamida hisoblash.

Amaliyotda pul tushumlari davr boshida kelib tushuvchi pul oqimlari uchun hozirgi qiymatni hisoblash to'g'risidagi savol yetarlicha tez-tez kun tartibiga qo'yilmoqda. (10) formulani hisobga olgan holda n vaqt davrlari pul oqimi uchun avansli annuitetning joriy qiymatini quyidagi ko'rinishda hisoblab topish mumkin:

$$PV=CF\left(\frac{1-\frac{1}{(1+r)^n}}{r}\right)(1+r) \quad (11)$$

Annuitetning ko‘rinishlaridan yana biri *muddatsiz annuitet* hisoblanadi. Pul tushumlari yetarlicha uzoq vaqt davom etgandagi annuitet *muddatsiz annuitet* yoki *perpetuitet* deb ataladi.

Muddatsiz annuitetni baholashning xususiyatlarini ko‘rib chiqamiz. (9) formulada agar n vaqt cheksiz yoki chegaralanmagan bo‘lsa, u holda muddatsiz annuitet koeffitsiyenti quyidagicha bo‘ladi:

$$\sum_{i=1}^n \left(\frac{1}{1+r}\right)^i \rightarrow \frac{1}{r}$$

U holda: $PV=CF\left(\frac{1}{r}\right)$ (12)

(12) formula *muddatsiz annuitetning joriy qiymatini hisoblash formulasi* deb ataladi. Bunday holatda muddatsiz annuitetning joriy qiymati investorning muddatsiz pul tushumlari uchun to‘lashga rozi bo‘lgan maksimal bahosini ko‘rsatadi. Buning uchun formulaning suratida yillik tushumlar hajmi qo‘llaniladi, mahrajda esa diskontlash koeffitsiyenti sifatida, odatda, kafolatlangan foiz stavkasi qo‘llaniladi (masalan, davlat qimmatli qog‘ozlari bo‘yicha foiz).

Amaliyotda pulning ma‘lum vaqtdagi qiymati bilan bog‘liq bo‘lgan va ilgari ko‘rib chiqilmagan holatlar uchrab turadi. Ko‘pchilik bunday holatlar uchun yangi formulalar kiritish lozim emas, balki asosiy formulalarni moslab olish mumkin. Korxonalarining moliyaviy faoliyatida foizlarni hisoblash yarim yilda, kvartal, oy, hafta va kunda bir marta amalga oshiriladi. Foizlar qanchalik ko‘p va tez-tez hisoblansa, jami jamg‘arilgan summa shunchalik ko‘p bo‘ladi. Yil ichidagi foizlarni hisoblashda (5) bazaviy formuladan foydalana olish uchun. Quyidagilarni aniqlash zarur:

- davriy foiz stavkasini;
  - n vaqtda amalga oshirilgan pul to‘lovlari davrlari sonini.
- r davriy foiz stavkasini quyidagicha aniqlash mumkin:

$$r = \frac{APR}{m}, \quad (13)$$

bu yerda, APR – nominal yillik foiz stavkasi;

m – bir yilda foiz hisoblashlar soni.

Pul to'lovlarining davrlari soni (n) quyidagicha hisoblanadi:

$$n = kxm, \quad (14)$$

bu yerda, k – yillar soni.

U holda, (5) formuladan kelib chiqib:

$$FV = PV \left(1 + \frac{APR}{m} \right)^{kxm} \quad (15)$$

Foizlar qanchalik ko'p marotaba, tez-tez hisoblansa, yakuniy jamg'ariladigan summa shunchalik ko'p bo'ladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda korxonalarda pul oqimlarining tarkibini o'rganish ularni kelgusidagi hajmi va miqdorini aniqlash korxonalar moliyaviy menejerlaridan ko'plab nazariy va amaliy ko'nikmalarni talab qiladi. Korxonalarda istiqboldagi pul oqimlarini to'g'ri aniqlash va hisoblash korxonaning moliyaviy barqarorligi va iqtisodiy mustaqilligini ta'minlovchi muhim omil bo'lib sanaladi.

6.2. Korxonalarda pul mablag'lari oqimini bashoratlash va uning o'ziga xos xususiyatlari

Korxonalarda pul oqimlarini bashorat qilishning yana bir muhim jihatlaridan biri korxonada pul mablag'lari budjetini ishlab chiqish va takomillashtirish bo'lib hisoblanadi. Korxonalar faoliyatini bir me'yorda tashkil etish va boshqarish uchun ma'lum mablag'lar manbalarini shakllantirish hamda ularni korxonaning nizom faoliyatidagi vazifalarni bajarish maqsadida tegishli xarajatlar bo'yicha yo'naltirish zarur bo'ladi. Shu ma'noda korxonalar kundalik faoliyati va ehtiyojlarini moliyaviy ta'minlash uchun uning pul mablag'lari budjetini tuzish zaruriyati tug'iladi. Pul

mablag‘lari budjetini tashkil etish korxonada pul mablag‘larini tashkil etish manbalarini, pul mablag‘larini investitsiyalash yo‘nalishlarini hamda pul mablag‘larini ko‘paytirish va foydalanish samaradorligini oshirish yuzasidan tadbirlar yig‘indisi bo‘lib, korxonada moliyaviy xizmati oldidagi muhim masala hisoblanadi.

Iqtisodiy adabiyotda, ayniqsa, ingliz tilidagi adabiyotlarda «reja» va «budjet» tushunchalari o‘rtasidagi farq aniq izohlanmoqda. Mazkur tushunchalarning talqin etilishi ayniqsa, Buyuk Britaniya, AQSH, Fransiya davlatlari kompaniyalari budjetini tayyorlash jarayonidagi xususiyatlar sharhida yorqin ifodalangan. G‘arb davlatlari mutaxassislarining ishlaridagi ushbu tushunchalar izohlanishi tarjima qilingan iqtisodiy adabiyotlarda ham uchratish mumkin. Jumladan, B. Kolassning fikricha, rejalashtirishning uch turi farqlanadi: a) strategik; b) o‘rta muddatli yoki operativ; v) qisqa muddatli yoki budjet orqali rejalashtirish.

«Reja» tushunchasi birmuncha keng ma‘noda tushuniladi va tegishli maqsadlarga erishishga qaratilgan harakatlar va tadbirlarning keng ko‘lamini ifodalaydi. «Budjet» - birmuncha «tor» ma‘nodagi tushuncha bo‘lib, harakatlar va tadbirlar rejasining miqdoriy, qiymatdagi ifodasi hisoblanadi. Shuni alohida ta‘kidlash lozimki, bizning sharoitda hanuzgacha «budjet» tushunchasini maxsus tarzda ma‘lum subyekt daromadlari va xarajatlarini tegishli muddatdagi smetasi sifatida tushunish ustunlik qilib kelmoqda.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida korxonada moliyaviy muvaffaqiyatining muhim garovi sifatida pul oqimlarini boshqarishning ilmiy asoslangan usullaridan samarali foydalanish maydonga chiqadi. Mazkur muammoni chuqurroq yoritish quyidagi masalalarni ko‘rib chiqishni talab etadi:

- korxonada pul mablagʻlari aylanishining tarkibi va qonuniyatlarini oʻrganish;

- korxonaning pul mablagʻlari aylanishini boshqarish tizimini oʻrganish;

- pul oqimlari mohiyati, turlari va baholash usullarini oʻrganish;

- korxonada pul oqimlarini hisoblashning bevosita va bilvosita usullarini yoritish va h.k.

Ushbu masalalarni yanada aniq tarzda koʻrib chiqamiz.

Korxonada pul mablagʻlari aylanishining tarkibi.

Korxonada kapitalning individual doiraviy aylanishi jarayonidagi pul massasining real harakati uning pul oqimini tashkil qiladi. Pul-tovar munosabatlari sharoitida ishlab chiqarish moddiy omillarining individual doiraviy aylanishi korxonada omboriga moddiy qiymatliklarni kiritishdan boshlanadi va tayyor mahsulotni sotilishi bilan yakunlanadi. Ushbu jarayonda pul mablagʻlari harakati ham bevosita ishtirok etadi. Kapitalning doiraviy aylanishi ishlab chiqarish vositalarini sotib olish uchun pul mablagʻlarini toʻlanishidan boshlanadi. Mehnat haqi toʻlash uchun pul mablagʻlarining jalb qilinishi ishlab chiqarishning bosh omili sifatida uning har qanday ijtimoiy shaklida alohida oʻrin egallaydi. Pul mablagʻlari doiraviy aylanishining birinchi bosqichida sarflanmaydi, balki faqat avanslanadi va keyinchalik mahsulot sotishdan tushgan tushum hisobidan qoplanadi. Qiymatning shakl oʻzgarishi yuz beradi - qiymatning bir qismi pul shaklidan tovar shakliga aylanadi. Pul mablagʻlarining yana bir qismi xodimlar mehnat haqini toʻlash uchun avanslanadi va xodimlar ixtiyoriga oʻtgandan soʻng isteʼmol vositalarini (hayotiy zarur vositalar jamgʻarmasini) hosil qiladi.

Doiraviy aylanishning ikkinchi bosqichida yaʼni ishlab chiqarish jarayonida moddiy boyliklarni yaratish uchun ishlab chiqarish kuchlari tomonidan ishlab chiqarish vositalarining unumli isteʼmoli amalga oshiriladi.

Bu bosqichda qiymat shakllarining o'zgartirishi ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash uchun pul mablag'larini tugallanmagan ishlab chiqarishga jalb qilinishi bilan boradi.

Ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan tayyor mahsulot tarkibida jalb qilingan qiymat (buyumlashgan mehnat) va yangi yaratilgan qiymat - qo'shimcha mahsulot bo'ladi. Mablag'lar doiraviy aylanishining uchinchi bosqichida qiymatning tovar shakli pul shakliga aylanadi va mahsulot sotishdan tushgan tushum shakllantiriladi. Doiraviy aylanishning bu bosqichida korxonalar bilan sotilgan mahsulotlar yuzasidan pul munosabatlari, shuningdek, foydaning ishlatilishi va uning soliqqa tortilishi yuzasidan pul munosabatlari kelib chiqadi.

Korxonaning barqaror faoliyat ko'rsatishi va aylanma mablag'lar harakatining uzluksizligini ta'minlanishi uchun kapital doimo ishlab chiqarish jarayonining barcha sohalarida birdaniga band bo'lishi va doimo qiymatning yuqorida aytib o'tilgan uch shaklida (pul, ishlab chiqarish va tovar) ham mavjud bo'lishi shart, chunki bularning istalgan biri bo'lmagan holda kapitalning individual doiraviy aylanishi to'xtab qoladi.

Mablag'larning individual doiraviy aylanishi jarayonida korxonada pul mablag'lari kategoriyasiga xos bo'lgan barcha funksiyalarni (qiymat o'lchovi, muomala vositasi, to'lov vositasi, jamg'arish) ham bajaradi.

Korxonaning mablag'lari aylanishi turli xil xo'jalik operatsiyalari natijasida pul to'lovlari amalga oshirilganligi sababli amalga oshiriladi. Bu xo'jalik operatsiyalarining ularning iqtisodiy mazmuniga qarab uch asosiy kategoriyaga: joriy; investitsion va moliyaviy faoliyat kategoriyalariga guruhlanishi mumkin. Bunday guruhlash har bir faoliyat turi bo'yicha alohida moliyaviy natijalarni hisoblab chiqarish imkonini beradi.

Xo‘jalik yuritishning bozor mexanizmlariga o‘tilayotgan sharoitda pul mablag‘lari resurslar ichida miqdor jihatdan eng chegaralangan resurslardan biri bo‘lib, korxonalar muvaffaqiyati ushbu resurslardan qanday darajada unumli foydalanilayotganligiga bevosita bog‘liq. Shuning uchun ham pul mablag‘lari oqimini (harakatini) rejalashtirish va nazorat qilish korxonalar uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega.

«Pul oqimi» - inglizcha «Cash Flow» (naqd pul oqimi) – ko‘rsatkichiga mos keluvchi ko‘rsatkich bo‘lib, vaqtning u yoki bu davri mobaynida korxonadagi pul mablag‘lari harakatlarining natijalarini aks ettiradi. Pul harakatlari to‘g‘risidagi birinchi hisobotlar moliyaviy tahlilchilar tomonidan qimmatbaho qog‘ozlar bozorida foydalanish uchun foydalanilgan. Bu hisobotlar korxonalar aksiyalarini baholash va istiqbolli moliyaviy qo‘yilmalarni belgilash uchun juda qulay bo‘lgan, chunki pul mablag‘lari harakati natijalari foyda va ko‘rsatkichidan ko‘ra ahamiyatliroq bo‘lgan. Ko‘pchilik hollarda korxonada pul mablag‘larining bor yoki yo‘qligi uning foyda bilan ishlayotganligi yoki yo‘qligi bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi, lekin bu bog‘liqlik doimo aniq ko‘rinib turmaydi. Foyda ko‘rinishdagi moliyaviy natija shunday buxgalteriya hisobi tamoyiliga ko‘ra aniqlanadiki, unga ko‘ra pul mablag‘larining harakati amalda bo‘lgan yoki bo‘lmaganligidan qat’iy nazar xarajatlar va daromadlar qaysi davrda amalga oshirilgan bo‘lsa, aynan o‘sha davrdagi hisobot davri hisobiga yoziladi. Ba’zi bir xarajatlarning va zaxiralarning hisoblanishi (masalan amortizatsion ajratmalar, kelgusi davr to‘lovlari uchun zaxiralar) mahsulot tannarxini orttirgan holda amalda pul mablag‘larining to‘lanishini taqozo etmaydi.

Korxonaning investitsion operatsiyalari foyda miqdorini aniqlashda faqatgina asosiy vositalarni sotishdan ko‘rilgan moliyaviy natija sifatida qisman hisobga olinadi xolos. Moliyaviy operatsiyalar (masalan: kreditlar va

qarzlarning olinishi va qoplanishi, maqsadli moliyalashtirish) ham foyda miqdorini aniqlashda hisobga olinmaydi.

Ma'lumotlarning tashqi iste'molchisi ushbu kamchiliklardan holi bo'lgan moliyaviy natija ko'rsatkichiga ega bo'lishi uchun foyda ko'rsatkichiga hisoblangan amortizatsiya miqdorini ham qo'shib ko'rib chiqishlari mumkin:

Pul oqimlari = sof foyda + amortizatsiya.

Pul oqimining shunday tushunilishi korxonada faoliyatining asosiy moliyaviy maqsadlariga mos keladi:

- likvidlikni ta'minlash;
- foyda olinishiga erishish;
- o'z kapitali miqdorining yetarlicha bo'lishini ta'minlashga erishish.

Korxonada pul mablag'larini boshqarishning eng birinchi vazifasi korxonaning likvidligini ta'minlashdir. Likvidlikni ta'minlab turish naqadar jiddiy ahamiyatga ega ekanligini bankrot deb e'lon qilish va faoliyatini to'xtatish xavfiga olib borishi mumkin bo'lgan to'lovlarni o'z vaqtida bajarmaslik kabi xatarlar mavjudligi nuqtai nazaridan namoyon bo'ladi. Barcha strategik va operativ qarorlarni ushbu mutanosiblikni ta'minlab turishga mos keladimi yoki yo'qmi degan nuqtai nazardan ko'rib chiqish, so'ngra yakuniy qarorlar qabul qilish zarur.

Shu bilan birga moliyaviy resurslarni pul mablag'lari ko'rinishida band qilib qo'yish ma'lum bir yo'qotishlarni ham keltirib chiqaradi. Shartli ravishda qandaydir qatnashish mumkin bo'lgan, lekin qatnashilmagan investitsion loyihadan olinishi mumkin bo'lgan foyda bilan baholash mumkin. Shuning uchun korxonada mablag'larini taqsimlayotganda bir-birini istisno qiluvchi quyidagi ikki holatni: korxonaning likvidligini ta'minlashni va uning faoliyati rentabiligini ham ta'minlashni hisobga olishimiz zarur.

Moliyaviy menejer pul mablag‘lari oqimini shunday boshqarishi lozimki, bunda korxonaning rentabiligi maksimal darajada bo‘lishi ta‘minlanishi lozim. Shuningdek, korxonaning likvidligini ta‘minlash ham u qadar qimmatga tushmasligi zarur. Moliyaviy menejer rentabellik va likvidlik ko‘rsatkichlarining maqbul balansini topishi va ta‘minlashi zarur.

Yuqorida ta‘kidlab o‘tganimizdek, korxonaning pul oqimlari uch faoliyat turi bo‘yicha guruhlanadi: joriy, investitsion va moliyaviy. Pul oqimlari joriy faoliyatining ustuvor yo‘nalish ekanligini ta‘kidlab o‘tishimiz zarur. Yildan yilga joriy faoliyat bo‘yicha ortib boruvchi pul oqimi korxonaning faoliyati muvaffaqiyatining eng birinchi sharti va uning moliyaviy barqarorligini ifodalovchi bosh omildir. U joriy faoliyatdan olingan tushumlar nafaqat oddiy balki kengaytirilgan qayta ishlab chiqarishni ham tashkil etish uchun yetarli ekanligini bildiradi.

Mol-mulklarning sotib olinishi, qarzlarning qaytarilishi va ular bo‘yicha hisoblangan foizlarning to‘lanishi asosan joriy faoliyat hisobiga moliyalashtirilishi maqsadga muvofiqdir. Ushbu an‘anani ta‘minlay olgan korxonaning reytingi doimo yuqori bo‘ladi.

Korxonada pul mablag‘lari oqimini budjetlashtirish – bu korxonaning pul mablag‘lari doiraviy aylanish jarayonini operativ boshqarish yoki muntazam tartibga solish va tahminlashtirishning tadbirlari hamda vositalari yig‘indisidir. Mazkur holatda tor ma‘nodagi, ya‘ni umumiy pul mablag‘lari oqimining tarkibiy qismi sifatidagi tushuncha haqidagi fikr yuritilishi, yoki moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlariga mos pul mablag‘lari oqimi to‘g‘risidagi hisobotda aks ettirilgan keng ma‘nodagi pul mablag‘lari oqimi haqida fikr yuritilishi mumkin. Pul mablag‘lari oqimi tor ma‘noda korxonaning bog‘langan joriy aktivlariga xizmat ko‘rsatishni tasniflovchi jami pul mablag‘lari oqimining tarkibiy qismini aks ettiradi. Bu xususiyat mazkur

masalani ko'pchilik mualliflar tomonidan korxonaga aylanma kapitalini boshqarish muammosi sifatida o'rganilishiga asos bo'ldi.

Xalqaro moliyaviy amaliyotda bog'langan resurslarni ikki mezon asosida ko'rib chiqish lozimligi ta'kidlanadi:

- korxonaga quvvati bilan bog'liqlik mezoni;
- davriylik (vaqt oralig'i) bilan bog'liqlik mezoni.

Birinchi mezonning tasnifi yuqorida ta'kidlanganidek, ishlab chiqarish quvvatlarining (takror ishlab chiqarish imkoniyatlarining) uzluksiz ish faoliyatini ta'minlash uchun qanday resurslar zarurligini aniqlash imkonini bersa, ikkinchi ko'rsatkich bog'langan resurslarning qanchalik eng kichik miqdori ushbu faoliyatni ta'minlash uchun yetarli bo'lishi mumkinligini aniqlash imkonini beradi.

Korxonaning moliyaviy oqimlarini joriy boshqarish uning joriy pul oqimlarini boshqarish demakdir.

Korxonada har kuni quyidagi savollar turadi:

- bugungi kechiktirib bo'lmay xarajatlarni nima hisobidan va qanday yo'l bilan to'lash kerak;
- bugun hosil bo'lgan bo'sh pul mablag'larini qachon, qayerga va qanday shartlar bilan yo'naltirish kerak.

Amaliyotda har qanday korxonaga faoliyatida ham moliyani boshqarishni alohida bir faoliyat turi – joriy, investitsion, moliyaviy faoliyat turlari bo'yicha pul oqimlarini boshqarish bilan bir xil bo'ladi deb ayta olmaymiz. Birinchi qarashda alohida bir faoliyat turi bo'yicha moliyaviy oqimlarni boshqarish korxonaning moliyaviy menejmenti vazifalarini ancha soddalashtirganga o'xshab ko'rinadi. Alohida bir faoliyat sohasining daromadlilik darajasi haqida yetarlicha aniq tushunchaga ega bo'lsak-da, bu ko'rsatkichga jiddiy ta'sir o'tkazuvchi qator omillar mavjudki, ularni hisobga olmasdan

chiqarilgan har qanday hisob-kitoblar noto'g'ri bo'ladi. Pul mablag'lari oqimining joriy boshqarishda qarorlar qabul qilinishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar qatoriga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

- korxonada qaysidir faoliyat turini ustuvor deb belgilanganligi: joriy faoliyat hamisha ustuvor deb belgilanadi, investitsion va moliyaviy faoliyat esa, faqatgina joriy faoliyatni moliyalashtirish uchun yetarli darajadagina amalga oshiriladi. Shuning uchun ham - «asosiy faoliyat», ya'ni korxonaning sotuv bozoridagi o'rnini va raqobatchilar orasidagi mavqeyini belgilab beruvchi faoliyat termini qo'llaniladi.

- korxonada alohida moliyalashtirish rejimini talab qiluvchi strategik maqsadlar ta'minlanganligi: a) oldindan aniq bo'lmagan vaqt momentida (masalan korxonaning doimiy talablariga ustuvor yo'nalishi asosiy faoliyatni moliyalashtirish bo'lganligiga qaramay korxonani qiziqtirgan mahsulot uchun texnik hujjatlar sotib olish uchun bugungi davrda pul ajratilishi zarur); b) oldindan aniq bo'lgan vaqt davomida;

- mol yetkazib beruvchilar va xaridorlar bilan bo'lgan o'zaro munosabatlardagi kutilmagan o'zgarishlar; masalan, doimiy hamkorning bankrotlikka uchrashi kabi;

- pul oqimi barqaror emasligi farqi.

Ko'pdan-ko'p qarama-qarshi omillar ta'siriga uchrab turuvchi pul mablag'lari oqimini samarali budjetlashtirish faqatgina ushbu omillar ta'sir kuchini to'g'ri baholagan holda maqbul qaror qabul qilingandagina mumkin bo'ladi. Shuning uchun budjetlashtirish uslubiyotiga asos qilib, xo'jalik faoliyatini turlarga ajratmagan holda, uning uzviy va uzluksizligi tamoyili asos qilib olingan. Moliyaviy mablag'larning doiraviy aylanishida ba'zi pul mablag'lari hosil bo'lsa va ulardan foydalanishning samarali yo'llarini qidirib topish zaruriyati vujudga kelganda yoki zudlik bilan qoplanishi zarur bo'lgan

to'lovlar zarurati kelib chiqqandagina faoliyatni turlarga bo'lish mumkin bo'ladi.

Pul mablag'larini boshqarishning asosiy tushunchalaridan biri pul oqimi sikli tushunchasidir. Pul oqimi sikli bu – vaqtning shunday bir qismiki, uning davomida pul mablag'larini aylanma mablag'larga jalb qilinishi, ushbu aktivlarni ishlatilishi natijasi sotilishi va sotishdan olingan tushumning kelib tushishi amalga oshiriladi. Siklning yuqorida ko'rsatilgan ketma-ketligi, ularning har biri uchun sarflanuvchi vaqt intervali ham siklning klassik tizimini bildiradi.

Lekin amaliyotda ushbu siklni tashkil qiluvchilarning ketma-ketligi ham, ularning har biriga sarflanuvchi rejalashtirilgan vaqt intervali ham buzilishi yoki boshqacha qilib aytganda rejadan chetga chiqishi mumkin. Buning natijasida pul oqimini qo'shimcha kapitalni jalb etish hisobiga to'ldirish zaruriyati yoki hosil bo'lgan pul oqimini ortgan qismini boshqa yo'nalishlarda ishlatish zaruriyati yuzaga keladi.

Pul oqimi xarajatlarining real hayotdagi qarama-qarshi natijalarining uchrab turish imkoniyati mavjudligining o'zi korxonada moliyachilarini pul oqimi siklini ongli boshqarishga majbur etadi.

Pul oqimi birinchi sikli sxemasi klassik siklning mazmunini ifodalaydi va uning ko'rsatkichlari aylanma aktivlar alohida qismlarini mukammallashtirish (me'yorlashtirish) jarayonida hisoblangan:

- ishlab chiqarish zaxiralari me'yori - 30 kun;
- tayyor mahsulotning ombordagi me'yori – 30 kun;
- muddati o'tmagan debitorlik qarzi me'yori – 90 kun;
- pul mablag'lari qoldig'i me'yori 10 kunlik tushum miqdorida;
- qisqa muddatli kreditorlik qarzining o'rtacha davomiyligi - 90 kun.

Siklning har qaysi tarkibiy qismlari bir kunlik tushum ko'lamida hisoblangan. Bu narsa shu bilan izohlanadiki, siklning barcha tarkibiy qismlari korxonaning bog'langan aktivlari kabi tushum hisobiga qayta shakllantiriladi.

Shunday qilib, pul oqimini boshqarish pul oqimi siklini minimallashtirishga va mos ravishda aylanma mablag'larga jalb qilingan kapital miqdorini minimallashtirishga yo'naltirilgan.

Ushbu boshqarishning algoritmi quyidagi bosqichlardan iborat bo'ladi:

1. Tashkil topgan pul oqimi sikli sxemasini qurish.
2. Pul oqimi siklining har bir tashkil etuvchilarini tahlil etish.
3. Siklining har bir tashkil etuvchilarini optimallashtirish mexanizmlarini ishlab chiqish.
4. Pul oqimlari siklini qayta tashkil etish.
5. Pul oqimlari siklining har bir tashkil etuvchilarini va umuman siklning o'zini optimal ko'rsatkichlarini ta'minlash va ushbu darajada ushlab turilishini nazorat qilib borish.

Ushbu algoritmnı amalga oshirilishini ta'minlash ko'plab sohadagi korxonalar mutaxassislarini jalb qilish zaruratini keltirib chiqaradi, lekin bunda asosiy o'rinni moliyachilar egallaydi. Hozirgi sharoitda ushbu algoritmdan foydalanishga ko'r-ko'rona yondoshuv pul oqimlari siklini ongli boshqaruvdagi malaka va mahoratning etishmasligidan ham xavfliroq bo'lishi mumkin. Shu munosabat bilan ko'zlangan maqsadga erishish quyidagi shartlarga rioya qilish hisobiga ta'minlanadi:

- sotish hajmini doimiy nazorat qilish. Mahsulot sotish jarayonining kuchli monitoringini o'tkazish zarur. Agar ushbu vazifa ijobiy yo'lga qo'yilgan bo'lsa, sotish hajmining o'zgarishi tufayli pul oqimi sikli sxemasida tegishli o'zgarish kuzatiladi;

- kredit ta'minoti hamda hisob-kitoblarning samarali shakl va tizimlarini tanlash. Mazkur jarayonda o'ta jiddiylik, yaxlitlik talab etiladi. Qonunda belgilangan hisob-kitob shakllari qatorida bank sohasi va moliyaviy bozorlarning zamonaviy xizmatlari – overdraft, akkreditiv, foydada qatnashish tizimi, maxsus kredit liniyalari va h.k. lardan samarali foydalanish lozim;

- banklar bilan o'zaro manfaatli va ongli munosabat siyosatini shakllantirish. Ushbu masala hozirgi kundagi ko'pchilik korxonalar oldida ko'ndalang turgan o'ta murakkab muammolardan biridir. Mazkur muammoni ijobiy hal etish quyidagi vazifalarni ko'ndalang qo'yadi: korxonalar talablarini qondiruvchi bankni tanlash; korxonalar pul mablag'lari va hisob raqamidagi qoldiqlarni boshqarish siyosatini bank muassasasi bilan birga aniqlash. Bu siyosat shu bilan birga korxonalar depozit siyosatini tartibga solish, korxonalar bo'sh pul mablag'lariga qimmatli qog'ozlar sotib olish va kerakli vaqtda uni sotish masalalarini ham o'z ichiga oladi;

- pul mablag'lari oqimini operativ (joriy) rejalashtirishni va nazorat qilishni tashkil etish.

Korxonalar pul mablag'lari oqimini tartibga solishning bosh vazifasi – korxonalar ixtiyorida uning likvidligini ushlab turish uchun zarur bo'lgan mavjud pul mablag'lari miqdori va ortiqcha pul mablag'larini ularning foydaliligini ushlab turish maqsadida maqbullashtirishni ta'minlashdan iborat. Bunday maqbullashtirishning ahamiyati biznes - siklning pasayishi davrlarida, ya'ni korxonalar ishchan faolligi kamayishi holatlarida yanada ortadi. Umuman, mazkur vazifani hal etishda quyidagilarni aniqlash lozim:

- kredit liniyasi ochish va ular bo'yicha majburiyatlarni to'lash uchun optimal muddatni;

- hisob raqamidagi pul mablag‘lari kundalik harakati summasini, buning uchun kundalik naqd pul tushumi miqdori haqidagi ma’lumot zarur.

Barqaror moliyaviy holatga ega bo‘lgan korxonalar qulay shartlar asosida kreditlar olish uchun doimo ko‘proq imkoniyatga ega bo‘ladilar. Bunday korxonalarda naqd pul qoldig‘i minimal miqdorda bo‘lishi yoki umuman bo‘lmasligi ham mumkin.

Ushbu ko‘rsatkichlarni hisoblab chiqarish u qadar qiyin emas, lekin pul mablag‘larini boshqarish faqatgina korxonada naqd pul mablag‘lari qoldig‘ini optimallashtirishdangina iborat emas. Aytib o‘tishimiz zarurki, hisob raqamlaridagi pul mablag‘lari miqdorini kreditorlik qarzini uzish uchun ushlab turish, ushbu qarzdorlikni qandaydir muddatga to‘lovni kechiktirish bilan bir xil mazmunga ega bo‘ladi. Har bir korxonada to‘lovni kechiktirish uchun bir vaqtning o‘zida ushbu usullarning har biridan qandaydir darajada foydalanish mumkin. Shu bilan birga likvidlilik va daromadlilik ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi mutanosiblikni ta’minlashga ham e’tibor qaratilishi lozim. Hisob raqamida doimo qoldiq bo‘lmasligini ta’minlash usuli bo‘sh pul mablag‘larini qisqa muddatli moliyaviy qo‘yilmalarga qo‘yish muammosini keltirib chiqarmaydi. Shu sababli ayniqsa, yuqori inflyatsiya sharoitida ushbu usul pul mablag‘larini qadrsizlanishidan saqlashning eng ishonchli usulidir.

VII BOB. KORXONALARDA MOLIYAVIY BARQARORLIKNI TA'MINLASH YO'LLARI

7.1. Moliyaviy barqarorlik tushunchasi va uning asosiy turlari

Korxonalarning moliyaviy barqarorligi deganda uning faoliyatini moliyaviy jihatdan bir maromda, uzluksiz ta'minlab turilishi tushuniladi. Moliyaviy jihatdan ta'minlash faqatgina moliyaviy resurslar bilan ta'minlash emas, balki uning juda ko'p qirralari, tomonlari ham mavjudligini bildiradi. Chunki xo'jalik faoliyatining uzluksiz sodir bo'lib turishi uchun birgina moliyaviy manbalar yetarli emas. Bu manbalarning ta'minlanishi uchun boshqa moddiy, mehnat va shu kabi bir qancha manbalarning ham yetarli bo'lishi juda muhimdir. Shu tufayli moliyaviy barqarorlikni baholash uchun ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Moliyaviy barqarorlik – bu korxonada daromadlarning xarajatlardan ustunligi va uning doimiy to'lovga layoqatliligini kafolatlovchi aniq hisob-kitob holatini anglatadi. U quyidagi moliyaviy manbalarning o'zaro bog'liqligida aks etadi, ya'ni korxonada pul vositalaridan samarali foydalanish va ularni erkin boshqarish, mahsulotlarni ishlab chiqarish va realizatsiya qilishning to'xtovsiz amalga oshirilishidir. Iqtisodiyotning real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini, birinchi navbatda, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, mahsulot tannarxini pasaytirish, kooperatsiya aloqalarini kengaytirish, mamlakatimiz ishlab chiqaruvchilari

mahsulotlariga ichki talabni rag'batlantirish hisobiga ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar majmuasini muntazam amalga oshirilishi jarayonidir.

Moliyaviy jihatdan barqaror korxonada deb biz quyidagi korxonaga aytishimiz mumkin, ya'ni o'z mablag'lari hisobidan aktivlarga yo'naltirilgan mablag'larini qoplay oladigan (asosiy fondlar, nomaterial aktivlar, aylanma vositalar), debitorlik va kreditorlik qarzdorlikka yo'l qo'ymaydigan va o'z majburiyatlarini o'z muddatida to'laydigan korxonalaridir.

Korxonalarda moliyaviy holat mutlaq barqaror, mo'tadil barqaror, nobarqaror va inqirozli bo'lishi mumkin. Korxonalarning o'z vaqtida to'lovni amalga oshirishi, keng miqiyosda o'z faoliyatini moliyalashtira olishi, ko'zda tutilmagan salbiy holatlarni engib o'tishi va ijobiy bo'lmagan vaziyatlarda o'z to'lov qobiliyatini ushlab qola olishi uning moliyaviy barqaror holatda ekanligidan dalolat beradi va aksincha. Agar to'lovga layoqatlilik korxonalarning tashqi ko'rinishini aks ettirsa, moliyaviy barqarorlik esa korxonalarning pul va tovarlar oqimini, daromad va xarajatlarini, ularning shakllanish manbalarining o'zaro muvozanatini aks ettiradi. Korxonalar barqaror moliyaviy holatga quyidagi vositalar ta'minlanganida, ya'ni o'z kapitalining yetarlicha mavjudligi, aktivlarning yaxshi holatda bo'lishi, moliyaviy tavakkalchilikni hisobga olgan holda rentabellikning yetarli darajadali, mo'tadil daromad va qarz mablag'larini jalb qilishning keng imkoniyatlari mavjud bo'lgandagina erishishlari mumkin.

Ammo korxonalarning moliyaviy barqarorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar xususida olimlar o'rtasida turli qarashlar mavjud. Bu borada olimlar ikki guruhga bo'lingan. A.D. Sheremet, R.S. Sayfulin, G.V. Savitskaya, S.A. Akramov kabi olimlar korxonalarning moliyaviy barqarorligini ifodalash uchun bitta ko'rsatkichdan foydalanib, uning darajasi

bo'yicha to'rt xil xulosa chiqarishni tavsiya qilganlar. Bunday holatlarga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

- 1) mutlaq moliyaviy barqarorlik;
- 2) mo'tadil moliyaviy barqarorlik;
- 3) nobarqaror moliyaviy holat, ya'ni korxonalarda iqtisodiy inqiroz xavfi kuchli bo'lgan vaziyat;
- 4) inqirozli moliyaviy holat, ya'ni korxonalarning bankrotlik holatiga tushib qolish vaziyati.

Moliyaviy barqarorlikning mutlaq ko'rsatkichi korxonalarning zaxiralari holatini va iqtisodiy asosga ega bo'lgan manbalar bilan ta'minlanganlik darajasini tavsiflaydi. Zaxiralarni shakllanish manbasini tavsiflashda uchta asosiy ko'rsatkichdan foydalaniladi:

- o'z aylanma mablag'larining mavjudligi (ortiqchaligi yoki etishmovchiligi);
- zaxira va xarajatlarni shakllanishida o'z va uzoq muddatli qarz manbalarining mavjudligi (ortiqchaligi yoki etishmovchiligi);
- zaxira va xarajatlarni shakllanishida asosiy manbalarning umumiy hajmi.

Korxonalarini iqtisodiy asosga ega bo'lgan manbalar bilan ta'minlanganligiga quyidagilar kiradi: o'z aylanma mablag'lari, noaylanma aktivlarga bog'liq bo'lmagan uzoq muddatli qarzarlar va kreditlar, aylanma mablag'larni vaqtinchalik to'ldirish uchun qisqa muddatli kreditlar va qarzarlar, mahsulot munosabatlari jarayoni bo'yicha kredit qarzdorlik.

Korxonalarning moliyaviy barqarorligiga chuqurroq baho berish o'zaro bog'liqlik ko'rsatkichlari (koeffitsiyentlar tizimi)da yaqqol yuzaga chiqadi. Ularni quyidagi guruhlariga bo'lgan holda o'rganish mumkin:

- korxonalarning moliyaviy mustaqilligini ifodalovchi koeffitsiyentlar;
- aylanma mablag‘lar holatini tavsiflovchi koeffitsiyentlar;
- asosiy mablag‘lar holatini tavsiflovchi koeffitsiyentlar.

Korxonalarning moliyaviy barqarorligini ta‘minlashda likvidlilik va to‘lovga layoqatlilik tahlili ham asosiy ahamiyat kasb etadi. Korxonalarning moliyaviy barqarorligini tavsiflashda likvidlilik va to‘lovga layoqatlilik ko‘rsatkichlarini aniqlash uchun 2-3 yillik hisobot ma‘lumotlaridan foydalanishimiz maqsadga muvofiqdir.

Korxonalar moliyaviy barqarorligining quyidagi turlari farqlanadi*:

- 1) mutlaq moliyaviy barqarorlik;
- 2) mo‘tadil moliyaviy barqarorlik;
- 3) nobarqaror moliyaviy holat;
- 4) inqirozli moliyaviy holat.

Birinchi – mutlaq moliyaviy barqarorlik (u quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi: $S=\{1,1,1\}$). Ushbu moliyaviy barqarorlik turi quyidagicha tavsiflanadi, ya‘ni korxonalarning barcha zaxiralari ularning o‘z aylanma mablag‘lari hisobidan qoplanadi. Bunday vaziyatda korxonalarda tashqi kreditorlarga ehtiyoj sezilmaydi, to‘lovga qobiliyatsizlik va ularni kelib chiqish sabablari yuzaga kelmaydi, ichki va tashqi moliyaviy intizomi buzilmaydi. Bu kabi jarayonlarni biz amaliyotda kam uchratamiz.

Moliyaviy barqarorlikning mutlaq moliyaviy barqarorlik turi korxonalarda zaxiralarni moliyalashtirishning barcha manbalari ortiqligini bildiradi:

- 1) Δ o‘z aylanma mablag‘lari ≥ 0 ;

---

* М.Г.Лапуста, Т.Ю.Мазурина, Л.Г.Скамай. Финансы организаций (предприятий). Учебник. ИНФРА-М Москва 2009. -575 стр.

- 2) Δ zaxiralarni uzoq muddatli moliyalashtirish manbalari ≥ 0 ;
- 3) Δ zaxiralarni moliyalashtirish manbalarining umumiy summasi ≥ 0 .

Ikkinchi – mo‘tadil moliyaviy barqarorlik (u quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi: $S=\{0,1,1\}$). Ushbu vaziyatda korxonalar zaxiralarini qoplashda o‘z aylanma mablag‘lari bilan birga uzoq muddatli jalb qilingan mablag‘lardan foydalangan holda qoplaydi. Ushbu zaxiralarni moliyalashtirish turi moliyaviy menejmentda «mo‘tadil» hisoblanadi. Mo‘tadil moliyaviy barqarorlik ayniqsa, barcha korxonalar uchun juda ma’qul hisoblanadi.

7.1-jadval

Moliyaviy barqarorlikning turli ko‘rinishlarida zaxira va xarajatlarning moliyalashtirish manbalari bilan ta’minlanganlik darajasi*

Moliyaviy barqarorlik turlari	Zaxira va xarajatlarning moliyalashtirish manbalari bilan ta’minlanganlik ko‘rsatkichlari		
	Δ o‘z aylanma mablag‘lari	Δ zaxiralarni uzoq muddatli moliyalashtirish manbalari	Δ zaxiralarni moliyalashtirish manbalarining umumiy summasi
Mutlaq	≥ 0	≥ 0	≥ 0
Mo‘tadil	≤ 0	≥ 0	≥ 0
Nobarqaror	≤ 0	≤ 0	≥ 0
Inqirozli	≤ 0	≤ 0	≤ 0

Mo‘tadil moliyaviy barqarorlik korxonalarining o‘z aylanma mablag‘larining yetishmasligini, uzoq muddatli moliyalashtirish manbalarining va shu

* Галицкая С.В. “Финансовый менеджмент. Финансовый анализ. Финансы предприятий”. – ЭСКМО. Москва 2009г. -340 стр.

bilan birga moliyalashtirish manbalarining umumiy summasi ko'pligini tavsiflaydi:

- 1) Δ o'z aylanma mablag'lari ≤ 0 ;
- 2) Δ zaxiralarni uzoq muddatli moliyalashtirish manbalari ≥ 0 ;
- 3) Δ zaxiralarni moliyalashtirish manbalarining umumiy summasi ≥ 0 .

Uchinchi – nobarqaror moliyaviy holat (u quyidagi ko'rinishda bo'ladi: $S=\{0,0,1\}$). Bunday vaziyatda korxonalarining to'lov qobiliyati buziladi, shu bilan birga o'z mablag'larini qoplash manbalari, kreditor qarzdorlikni qisqartirish, zaxiralarni aylanuvchanligini tezlashtirish hisobidan tenglikni tiklash imkoniyati saqlanib qolinadi.

Nobarqaror moliyaviy holat korxonalarining o'z aylanma mablag'lari va uzoq muddatli moliyalashtirish manbalarining yetishmovchiligini, shu bilan birga moliyalashtirish manbalarining umumiy summasi ortiqligini anglatadi:

- 1) Δ o'z aylanma mablag'lari ≤ 0 ;
- 2) Δ zaxiralarni uzoq muddatli moliyalashtirish manbalari ≤ 0 ;
- 3) Δ zaxiralarni moliyalashtirish manbalarining umumiy summasi ≥ 0 .

To'rtinchi – inqirozli moliyaviy holat (u quyidagi ko'rinishda bo'ladi: $S=\{0,0,0\}$). Ushbu vaziyatda korxonalar bankrotlik holatida bo'ladi. Korxonaning pul mablag'lari, qisqa muddatli qimmatli qog'ozlari va debitor qarzdorligi uning kreditor qarzdorlik va kechiktirilgan ssudalarini ham qoplashga yetmaydi.

Inqirozli moliyaviy holat korxonalarda o'z aylanma mablag'larini, uzoq muddatli moliyalashtirish manbalarini va moliyalashtirish manbalarining umumiy summasi yetishmovchiligini tavsiflaydi.

- 1) Δ o'z aylanma mablag'lari ≤ 0 ;
- 2) Δ zaxiralarni uzoq muddatli moliyalashtirish manbalari ≤ 0 ;
- 3) Δ zaxiralarni moliyalashtirish manbalarining umumiy summasi ≤ 0 .

7.2. Korxonalarda moliyaviy barqarorlik monitoringini tashkil etish

Korxonalarning moliyaviy barqarorlik monitoringi deganda korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlovchi ko'rsatkichlarni muntazam kuzatish, tahlil qilish va bashoratlash, taktik va strategik qarorlarni qabul qilish, shu bilan birga qabul qilingan qarorlarni samaradorligini baholashni tushunamiz. Moliyaviy barqarorlik monitoringining obyekti bo'lib korxonalarning moliyaviy holati, moliyaviy natijalari va moliyaviy – xo'jalik faoliyatining samaradorligi hisoblanadi.

Moliyaviy barqarorlik monitoringining ahamiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi, ya'ni iqtisodiyotning muhim bosqichlarida korxonalarning moliyaviy barqarorligi uning raqobatbardoshligini va amaliy hamkorlik salohiyatini asoslaydi. Moliyaviy barqarorlik monitoringi tizimining qo'llanilishi korxonada ko'rsatkichlarining o'zgarish tendensiyasini kuzatish imkoniyatini yaratadi.

Ichki moliyaviy barqarorlik monitoringining tashkil etilishi korxonaning ichki boshqaruvini tashkil etish maqsadida amalga oshiriladi. U quyidagi afzalliklarga egadir: korxonalarning ichki moliyaviy monitoringini amalga oshirishning asosiy maqsadi faqat korxonada rahbariyati uchun ma'lumot yetkazishdan iborat; monitoring o'tkazishning obyekti korxonaning aniq bo'limlari sanaladi. Ichki moliyaviy barqarorlik monitoringining vazifasi korxonaning moliyaviy holati va uning rivojlanish istiqbollari to'g'risida rahbariyatga tahliliy axborot yetkazishdan iboratdir.

Moliyaviy barqarorlik monitoringining quyidagi funksiyalarini ajratib ko'rsatish mumkin. Ular quyidagilardan iborat:*

---

* Вестник Северо-Кавказского государственного технического университета. 2009. № 2 (19), ISSN 1997-9541
© Северо-Кавказский государственный технический университет, www.ncstu.ru

- korxonaning moliyaviy ko‘rsatkichlariga asoslangan holda uning moliyaviy holati va rivojlanishi haqida tezkor ma’lumotlar yig‘ish;
- natijaviy ko‘rsatkichlarga ta’sir qiluvchi omillarni aniqlash va ularni tahlil qilish;
- belgilangan natijalarga erishish uchun tahlil qilinayotgan ko‘rsatkichlarga tezkor ta’sir etish va chetlanishlarga yo‘l qo‘ymaslik;
- boshqaruv qarorlarini qabul qilishda moliyaviy barqarorlik ko‘rsatkichlarini oshirish bo‘yicha takliflarni tayyorlash va amaliyotga tatbiq qilish;
- qabul qilingan qarorlarni amalga oshirish samaradorligini baholash;
- korxonaning istiqbolda rivojlanishini bashoratlash uchun tahliliy ma’lumotlar va axborotlar negizini yaratish.

Korxonalarda moliyaviy barqarorlik monitoringi mexanizmini ishlab chiqish quyidagi maqsadlarga, ya’ni yo‘naltirilganlik, uzluksizlik, tizimlilik, variantlilik, monitoring o‘tkazish uslubiga moslashuvchanlik va tezkorlik printsiplariga asoslanadi.

Korxonalarining moliyaviy barqarorlik monitoringi buxgalteriya balansi asosida, moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobotda va pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobotlar asosida amalga oshiriladi. Ular quyidagi bo‘limlardan iboratdir:*

- 1) Korxonaning mulkiy holatining monitoringi, aktiv va passivlar tarkibi;
- 2) Korxonaning likvidliligi monitoringi. Likvidlilik monitoringida joriy likvidlilik, tezkor likvidlilik va mutlaq likvidlilik koeffitsiyentlari, o‘z aylanma mablag‘lari va boshqa ko‘rsatkichlar o‘rganiladi;

---

* Гришин Владимир. Финансовый мониторинг на предприятиях. апреля 28, 2009. www.pm-market.ru

3) Korxonada ixtiyorida bo'lgan mablag'lar aylanuvchanligi va tadbirkorona faollik monitoringi. Bu yerda koeffitsiyentlar va aylanuvchanlik davri monitoringi amalga oshiriladi:

- debitor va kreditor qarzdorlik;
- ishlab chiqarish zaxiralari;
- o'z va asosiy kapitali.

4) Korxonada rentabelligi monitoringi. Bunda korxonaning mahsulot rentabelligi, aylanuvchanligi va o'z kapitali koeffitsiyentlari aniqlanadi;

5) Moliyaviy boshqaruv dastagining monitoringini tashkil etish. Bu bo'limda o'z mablag'lari rentabelligini oshirish uchun ma'lum foizlarda olingan kreditlardan samarali foydalanish monitoringi amalga oshiriladi;

6) Ishlab chiqarish dastagi samaradorligining monitoringi. Bu yerda ishlab chiqarish samaradorligining miqdori ko'zda tutiladi.

Moliyaviy barqarorlik monitoringining amaldagi mexanizmi aniq va to'liq shakllangan asosiy ko'rsatkichlar yig'indisiga asoslangan bo'lib, korxonada faoliyati va istiqbolini ifodalovchi, ayniqsa, boshqaruv sifatini oshiruvchi ma'lumotlar tizimidan iboratdir.

Barcha korxonalarining moliyaviy va iqtisodiy barqarorligi umumiy siyosatning barqarorligiga bog'liq bo'ladi. Ushbu omilning ahamiyati respublikamiz korxonalar faoliyatida juda muhimdir. Korxonalarining moliyaviy barqarorligida davlatning tadbirkorlik faoliyatiga bo'lgan munosabati, davlatning iqtisodiyotni tartibga solishdagi uslublari, xususiy mulkka bo'lgan munosabat, iste'molchilar va mulk egalari himoyalash choralarini e'tiborga olmaslikning sira iloji yo'q. Korxonalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlashda «moliyaviy sog'lomlashtirish» tushunchasi tor ma'noda kreditorlar oldida qarzdorlikni uzishday ko'rinadi. Bu tushuncha faqatgina mavjud qarzlarni to'lash emas, balki bir qator tadbirlar

majmuasidan iboratdir. Bu tadbirlar korxonaning moliyaviy holatini yaxshilashni ta'minlashga, kapitallashuviga va to'lov qobiliyatini tiklashga yo'naltirilgandir. Bu jarayonlar o'z navbatida korxonalarning o'z qarzlarini to'lashiga va korxonaning me'yorida faoliyat yuritishini ta'minlaydi.

Muayyan moliyaviy ko'mak vositasida to'lovga layoqatsiz korxonalarning to'lovga layoqatliligini ta'minlashning asosiy tadbirlari quyidagilardan iboratdir:

- korxonalar faoliyatida yangi va zamonaviy boshqaruv uslublarini qo'llashni amalga oshirish;
- marketing samaradorligini oshirish, ya'ni korxonalarning ishlab chiqargan sifatli mahsulotlarini nafaqat ichki bozorlarga, balki xalqaro bozorlarga ham olib chiqish va tanishtirish;
- ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish;
- korxonalarning debitor va kreditor qarzdorligini qisqartirish;
- iste'mol fondi va qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar hisobidan aylanma aktivlar tarkibida o'z mablag'lari ulushini oshirishni ta'minlash;
- inventarizatsiyaga asoslangan holda ehtiyojdan ortiqcha asbob-uskunalarni, materiallarni, oxiriga yetkazilmagan ishlab chiqarishni va tayyor mahsulotlarni sotish va boshqalardir.

Korxonada moliyaviy menejerlari moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda nafaqat boshqaruvning yangi texnikasini va uslublarini egallashlari, balki korxonada strategiyasini ham tubdan o'zgartirishlari talab etiladi. Bular uchun quyidagilarni ta'minlash zarurdir:

- budjetdan ajratilgan mablag'lar hisobiga davlatning tovar va xizmatlarni ishlab-chiqarishni rivojlantirish dasturida imkoniyatga qarab maksimal qatnashish;

- korxonalar tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlarga respublika bo'yicha buyurtmalarni izlashni tashkil etish;
- korxonalar imkoniyati etadigan va taklif qilingan xizmatlarga talabni tahlil qilish;
- korxonaning barcha xizmatlari bo'yicha samarali reklamani tashkil etish;
- aktiv tijorat faoliyatini o'tkazish.

Korxonalar moliyaviy barqarorligini oshirish tadbirlari orqali quyidagi ichki samaralarga ega bo'lish mumkin:

Yalpi daromad va sof daromaddan zaxira yaratish orqali - mulk narxida o'z mablag'lari ulushini orttirish va o'z aylanma mablag'lari manbasi miqdorini ko'paytirish mumkin.

Debitor qarzdorlikni to'lash uchun ishlab chiqarishni kuchaytirish orqali - pul mablag'lari ulushini orttirish, aylanma mablag'lar aylanuvchanligini tezlashtirish va o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganligini o'stirish.

Ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirishda - xarajatlar miqdorini pasaytirish va realizatsiya rentabelligini orttirish.

Debitor qarzdorlik aylanuvchanligini tezlashtirishda - debitorlardan mablag'larning doimiy kirimini va to'lovga layoqatlilik ko'rsatkichlariga muvofiq yuqori «mustahkamlik zaxirasi» ni yaratish.

Yuqorida keltirilgan korxonalar moliyaviy barqarorligini oshirishning qonuniy asoslari va tadbirlari bozor iqtisodiyotining o'zgaruvchan vaziyatlarida o'zining ijobiy natijalarini beradi.

VIII BOB. KORXONALARDA INQIROZGA QARSHI MOLIVAVIY BOSHQARUVNI TASHKIL ETISH

8.1. Korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvning mohiyati va ahamiyati

Zamonaviy boshqaruv sohasining ajralmas qismlaridan biri – inqirozga qarshi boshqaruvdir. Mazkur atamaning mazmunini anglash uchun bir qator tayanch tushunchalar va ularning farqli xususiyatlarini aniqlab olishga to‘g‘ri keladi. Inqiroz, zarar ko‘rib ishlash, iqtisodiy nochorlik, bankrotlik, to‘lovga qobiliyatsizlik kabi atamalar mazkur fan sohasida alohida ahamiyat kasb etgan. Respublikada ushbu yo‘nalishda yetarli darajada tadqiqotlar olib borilmagan, shuning uchun ko‘proq G‘arb mamlakatlari va rossiyalik iqtisodchi olimlar fikrlariga asoslaniladi. Ularning fikricha, inqiroz – tushkunlik, muammo, pasayish va ziddiyatli vaziyatlarni o‘zida namoyon etuvchi salbiy holat hisoblanadi.

Fikrimizcha, inqiroz – bir hayotiylik tizimida rivojlanib borayotgan obyekt yoki subyektning o‘z taraqqiyotidan to‘xtashi va orqaga ketishidir. Zarar esa, mahsulot ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlarning shu mahsulotni sotishdan kelib tushadigan tushumdan ko‘pligini anglatadi. Zararning mohiyati xarajat qilingan resurslarning sarflangan holatiga nisbatan kamayib qaytishi hisoblanadi. Natijada korxonalarda iqtisodiy nochorlik va bankrotlik alomatlari shakllanadi.

Iqtisodiy maydonda faoliyat yurituvchi har qanday korxonada mulkchilik turidan qat’iy nazar, doimiy o‘zgarishlar sharoitida, iqtisodiy va moliyaviy muammolarga duch keladi. Ular mahsulot ishlab chiqarish va ta’minot

hajmining o'zgarishi, mol yetkazib beruvchilarga, banklarga, soliq organlariga, ularning boshqa hamkor sifatida qatnashuvchilar bilan munosabatlarida kreditor qarzdorlikning o'sishi, aylanma mablag'larning yetishmasligi kabilardir. Mazkur muammolar korxonaning moliyaviy to'lovga noqobillik holatlarini keltirib chiqaradi.

Undan tashqari, korxonaning inqirozlarining sodir bo'lishida asosan, ularning moliyaviy-iqtisodiy va ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarining o'zgarishi ham katta rol o'ynaydi. Bu ko'rsatkichlarning eng muhimi bo'lgan korxonaning daromadining nisbatan pasayib borishi korxonaning faoliyatida bir qator moliyaviy muammolar keltirib chiqaradi. Korxonaning mablag'ining yetishmasligi oqibatida moliyaviy va to'lov intizomining buzilishi, xo'jalik subyektlari o'rtasida iqtisodiy-moliyaviy aloqalarning uzilishiga, xususiy kapitalning yetishmasligi, qarz majburiyatlarining o'sib ketishi, mahsulotlarning to'planib qolishi, qo'shimcha xarajatlarning ko'payishi kuzatiladi. Bunday holatlarning ro'y berishi xo'jalik subyektining to'lov qobiliyatining yo'qotishiga sabab bo'ladi va uning inqirozga yuz tutganligidan dalolat beradi.

Tadqiqotchilar korxonalar inqirozining turli shakllarini o'rgangani holda, asosiy e'tiborni moliyaviy inqirozlarga qaratmoqdalar. Chunonchi, moliya, moliyaviy oqimlar korxonalar yashashini ta'minlovchi eng muhim omildir.

Shuning uchun korxonalarining moliya-xo'jalik faoliyati jarayonida inqirozning kelib chiqishi sabablari, bu jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlari, inqirozning salbiy oqibatlarini oldini olish, inqirozga qarshi maqsadga muvofiq moliyaviy boshqaruvini tashkil etish va rivojlantirish, korxonalarini moliyaviy sog'lomlashtirish imkoniyatlari bilan bog'liq muammolarni ilmiy jihatdan o'rganish davr talabiga aylanmoqda. Tajribadan

ma'lumki, inqirozlar sababi va oqibatlarining har xil bo'lganidek, ular ham mohiyatan, ham tabiati jihatidan xilma-xillikka ega.

Korxonaning inqirozi – u xususiy kapitalning yetishmasligi, qarzi majburiyatlarining o'sib ketishi, mahsulotlarning to'planib qolishi, inqirozni o'z vaqtida payqay olmaslik, uning ichki va tashqi sabablarini bartaraf eta olmaslik, korxonaning rahbarlarini omilkor emasligi bilan tavsiflanadi. Shu nuqtai nazardan, pul majburiyatlari bo'yicha kreditorlar talablari shu jumladan, ishhaqi to'lash bilan bog'liq talablarni qondira olmaydigan va o'zlariga qarashli mol-mulk hisobidan budjetga va budjetdan tashqari fondlarga majburiy to'lovlarni ta'minlay olmaydigan korxonalar iqtisodiy jihatdan nochor deb hisoblanadi.

Boshqacha aytganda, bular moliyaviy jihatdan beqaror va to'lovga qobiliyatsiz, iqtisodiy jihatdan esa qarzlarni batamom qoplash uchun yetarli miqdorda mablag' hosil qilishni ta'minlash imkonidan mahrum bo'lgan korxonalaridir.

Yuqoridagi vaziyatlarda korxonaning o'z majburiyatlarini to'liq hajmda, o'z vaqtida bajara olmaydi. To'lov qobiliyatining pasayib borishi uning ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatida salbiy o'zgarishlarga, moliyaviy holatining yomonlashuvi va moliyaviy nochorligiga sabab bo'ladi. Bunday holatda korxonaning to'lov qobiliyatining pasayib borishi, natijada uning bankrotlikka uchrashi kuzatiladi. Demak, inqiroz holatining muhim ko'rsatkichi – bu korxonaning to'lov qobiliyati ko'rsatkichi bilan aniqlanadi.

Inqirozga qarshi boshqaruv – bu mustaqil iqtisodiy kategoriyadir. Bu fanning o'z maqsadi, metodi, predmeti, nazariyasi va qo'llanish sohalariga ega.

Inqirozga qarshi boshqaruvning iqtisodiy mohiyati – bu inqiroz xavfini oldindan payqash, uning belgilarini tahlil qilish, salbiy oqibatlarini

kamaytirish bo‘yicha tadbirlarni amalga oshirish va uni omillarini keyingi rivojlanishida qo‘llashga qaratilgan kompleks boshqarish tizimidir.

Inqirozga qarshi boshqaruv — bu:

- makro — mikromuhit holatini tahlil qilish va korxonaga maqbul missiyasini tanlash;
- inqiroz holatlarini yuzaga kelishini oldindan bilish va uning iqtisodiy mexanizmlarini o‘rganish;
- korxonaning iqtisodiy nochorligini bartaraf qilish strategiyasini ishlab chiqish va strategik kontrolling (nazorat)ni amalga oshirish;
- korxonani moliyaviy holatining tahlili, uni operativ baholash va iqtisodiy nochorlik (bankrotlik) vujudga kelishini aniqlash — operativ kontrollingni tashkil qilish;
- korxonani inqiroz sharoitida va u holatdan chiqarish bo‘yicha maqbul siyosat ishlab chiqish;
- tadbirkorlik faoliyati risklarini doimiy hisobini olib borish va uni kamaytirishga doir tadbirlar ishlab chiqish.

Inqirozga qarshi moliyaviy boshqaruv tizimi quyidagi asosiy tamoyillarga asoslanadi:

1. Korxonada moliyaviy barqarorlikni buzilishiga nisbatan doimiy tayyorlik tamoyili.

Ma’lumki, korxonada o‘z iqtisodiy rivojlanishi davrida moliyaviy barqarorlik juda o‘zgaruvchan bo‘ladi. Bu o‘zgaruvchanlik asosan korxonaning xo‘jalik faoliyatining ichki va tashqi sharoitidagi (holatidagi) o‘zgarishlar ta’sirida sodir bo‘ladi. Ushbu holatlarning (sharoitlarning) mavjudligi korxonaning raqobat pozitsiyasi va bozor qiymatini mustahkamlasa, ayrimlari, aksincha, uning moliyaviy rivojlanishida inqiroz holatlarini keltirib chiqarishi mumkin. Korxonada rivojlanishidagi mazkur ho-

latlarning paydo bo'lishi moliyaviy menejerlardan uning moliyaviy barqarorlikni buzilishiga doimiy ravishda tayyor bo'lishlikni talab etadi.

Korxonani moliyaviy faoliyatidagi inqiroz holatlarini oldindan diagnostika (tashhislash) qilish – undan inqirozni o'z vaqtida oldini olish chora – tadbirlarini amalga oshirish maqsadida foydalaniladi.

2. Korxonani moliyaviy rivojlanishi uchun inqiroz holatlarining indikatorlarini xavflilik darajasi bo'yicha differentsiyalash tamoyili.

Moliyaviy menejment korxonani bankrotligini diagnostika qilish jarayonida bir qator indikatorlarni qo'llaydi. Bu indikatorlar korxonani moliyaviy faoliyatining har xil jihatlarini ifodalaydi va ularning bankrotlik xavfidagi o'rni va ta'siri ham bir xil emas. Shuning uchun xo'jalik subyektini inqirozga qarshi boshqaruv jarayonida ushbu indikatorlarning inqiroz holatida xavflilik darajasini o'rganish zarur. Chunki, bu korxonani moliyaviy barqarorligini tiklashga qaratilgan chora – tadbirlarni ishlab chiqishda albatta inobatga olinadi.

3. Korxonani moliyaviy rivojlanishidagi ayrim (alohida) inqiroz holatlariga tezkor javob qaytarish tamoyili.

Tashhis qilingan har bir inqiroz holatlari bo'yicha inqirozga qarshi mexanizmlarni ishga solish korxonani moliyaviy barqarorligini tiklash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu tamoyilda quyidagi asosiy maqsadlar amalga oshiriladi:

- Korxonani to'lovga qobiliyatsizligini bartaraf qilish;
- Korxonani moliyaviy mustahkamligini tiklash (qisqa muddatlarda moliyaviy barqarorlikni ta'minlash);
- Korxonani barqaror iqtisodiy o'sishini ta'minlash maqsadida moliyaviy strategiyani o'zgartirish moliyaviy mustahkamligini tiklash (uzoq muddatlarda moliyaviy barqarorlikka erishish);
- O'z-o'zini moliyalashtirish.

4. Korxonani moliyaviy barqarorligiga real tahdidlar darajasiga mos javob qaytarish tamoyili.

Bankrotlik tahdidlarini neytrallash bo'yicha foydalaniladigan mexanizmlar tizimi asosan moliyaviy xarajatlar yoki yo'qotishlarni talab qiladi. Bu mexanizmlar tahdidlarning real darajasiga mos bo'lishi kerak. Agar mexanizmlarning faoliyati yetarli bo'lmasa kutilgan samaraga erishib bo'lmaydi yoki aksincha uning ko'pligi esa korxonaga o'zini oqlamaydigan xarajatlarni amalga oshirishiga olib keladi.

5. Korxonani inqirozli vaziyatdan chiqarishda uning ichki imkoniyatlarini to'liq ishga solish tamoyili.

Bankrotlik tahdidlari bilan kurashishda, asosan uning dastlabki bosqichlarida, diagnostikasida korxonaga o'z ichki moliyaviy imkoniyatlariga suyanadi. Tajribadan ma'lumki, agar korxonaga normal marketing pozitsiyasiga ega bo'lsa, bankrotlik tahdidlarini o'z ichki moliyaviy imkoniyatlar evaziga bartaraf qilishi mumkin. Faqat bunday holatlarda korxonaga qayta tarkiblash jarayonidan holi bo'lishi mumkin.

6. Korxonani sanatsiyalashning samarali shakllarini tanlash tamoyili.

Agar korxonaga inqirozli moliyaviy holatini ko'lami, ichki mexanizmlar va moliyaviy zaxiralardan foydalanish hisobiga inqirozdan chiqishiga imkon bermasa, unda u tashqi ko'makka muhtoj bo'ladi va u sanatsiyalashning shaklini qabul qilishga majbur. Korxonani sanatsiyalash bankrotlash jarayoni o'tkazilguncha yoki o'sha jarayon mobaynida o'tkazilishi mumkin.

8.2. Korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvning maqsad va vazifalari

Korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvning maqsad va vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Inqiroz kelib chiqishi mumkin bo'lgan holatlarni oldindan ko'ra olish va uni xavflilik darajasidan kelib chiqqan holda tayyorgarlik ko'rish.

2. Inqiroz natijasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan salbiy holatlarga qarshi tura olish.

3. Inqiroz sharoitida korxonalar xo'jalik-moliyaviy faoliyatini mutanosibligini saqlab turish.

4. Korxonalarda xodimlarni ommaviy ishdan bo'shatish holatlarini qisqartirish va ushbu holatlar uchun oldindan turli xil maqsadli fondlarni shakllantirib borish.

5. Korxonalar faoliyatini normal rivojlanishi uchun, inqirozga qarshi aniq chora-tadbirlarni ishlab chiqish.

Bizga ma'lumki, korxonalarining rivojlanishi va faoliyat yuritishi, bevosita tashqi muhit bilan bog'liq holda amalga oshiriladi. Shu jumladan kelib chiqqan holda, korxonalar faoliyatiga ta'sir qiluvchi va inqiroz holatiga olib keluvchi omillarni ikki guruhga ajratish mumkin:

1. Tashqi omillar:

- boshqa davlatlarda iqtisodiy inqirozni kelib chiqishi;
- siyosiy tizimning nobarqarorligi;
- monopoliyaning keskin tus olishi;
- moliyaviy tizimning izdan chiqishi;
- yuqori inflyatsiya darajasi;
- soliq va kredit siyosati;
- valuta siyosati va boshqalar.

2. Ichki omillar:

- korxonalar mahsulot va xizmatlarining raqobatlilik darajasining pastligi;
- marketing siyosatini to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi;
- asosiy vositalarning moddiy va ma'naviy eskirganligi;

- boshqaruvchilar va xodimlar malakasining yetishmasligi;
- investitsion siyosatni amalga oshirish imkoniyatining yoʻqligi yoki mavjud investitsiyalarning zarar bilan ishlashi;
- ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash imkonining yoʻqligi;
- debitorlik va kreditorlik qarzlarning yuqori ekanligi;
- moliyaviy risklarni hisobga olmaslik;
- resurslarning taqchilligi (moliyaviy, moddiy, mehnat) va boshqalar.

Umumiy qilib olganda moliyaviy menejment nazariyasida korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruv mexanizmi yoki boshqarish tizimini quyidagicha ifodalash mumkin (8.1-chizma).

Korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvning samarali tashkil etilishi quyidagi mezonlar orqali belgilanadi.

1. Inqirozga qarshi boshqaruvni amalga oshiruvchi mutaxassislar, moliyaviy menejerlar, moliyaviy rahbarlar guruhining maxsus tayyorgarliklari, oʻz ishlarini mukammal bilishlari va professionalligi.

2. Inqiroz holatlarida monitoring tizimi ishlarini sifatli amalga amalga oshirilishi.

3. Inqiroz kelib chiqish sabablarini oʻz vaqtida bashorat qilish va inqirozga qarshi tadbirlar dasturini loyihalashtirish.

4. Iqtisodiy inqiroz davrida boshqaruv qarorlarini qabul qilish metodoloyasini ishlab chiqish va rivojlantirish.

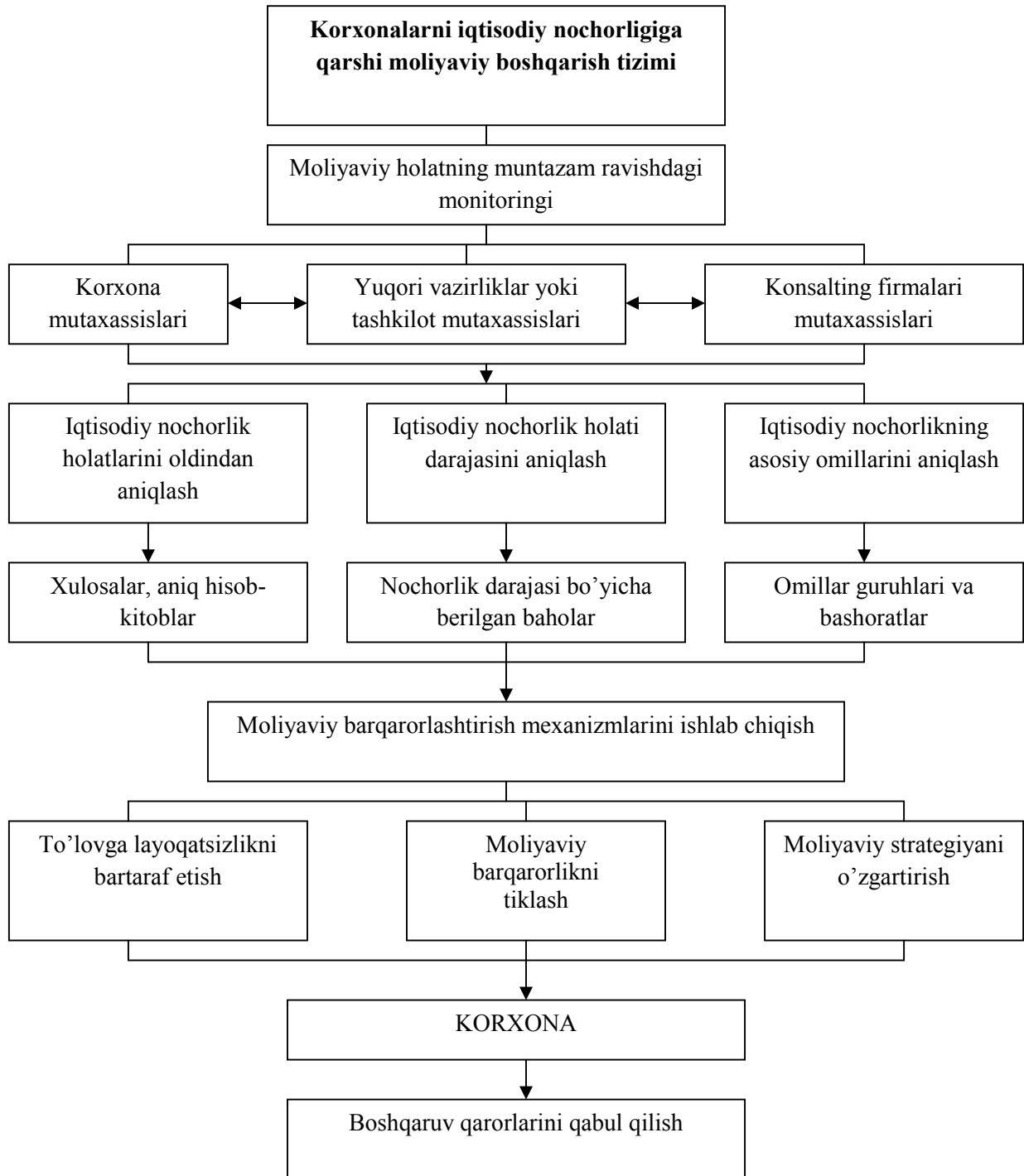
5. Inqirozga qarshi qabul qilingan dasturlarning sifati.

6. Inqirozga qarshi boshqaruv mutaxassislarining roʻy berayotgan holatlarga tezkor va mushohada bilan taʼsir koʻrsata olishi.

7. Inqirozga qarshi boshqaruvni korporativligi (moliyaviy menejerning umumiy fikrlarni jamlagan holda xulosa qilishi, ushbu jarayonda nafaqat

boshqaruv jarayonida ishtirok etuvchi mutaxassislar balki barcha xodimlarning jadal ishtiroki nazarda tutiladi).

8.1-chizma. Korxonalarni inqirozga qarshi moliyaviy boshqarish tizimi

Korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvning asosiy yo‘nalishlaridan biri bu – korxonalarni restrukturizatsiyalash (qayta tarkiblash) hisoblanadi. Korxonani restrukturizatsiyalash – bu tabiiy jarayon bo‘lib, korxonaning yangi sharoitga moslashishga va moliyaviy-iqtisodiy sog‘lomlashtirishga yo‘naltirilgan chora-tadbirlar majmuasidir. Bu jarayon korxonani moliyaviy menejerlari, mulk egalari, yoki kreditorlar tomonidan, korxonani yangilash va sog‘lomlashtirish maqsadida, korxonaning kelajakda o‘rnini belgilovchi maqsadlaridan kelib chiqib, olib boriladi.

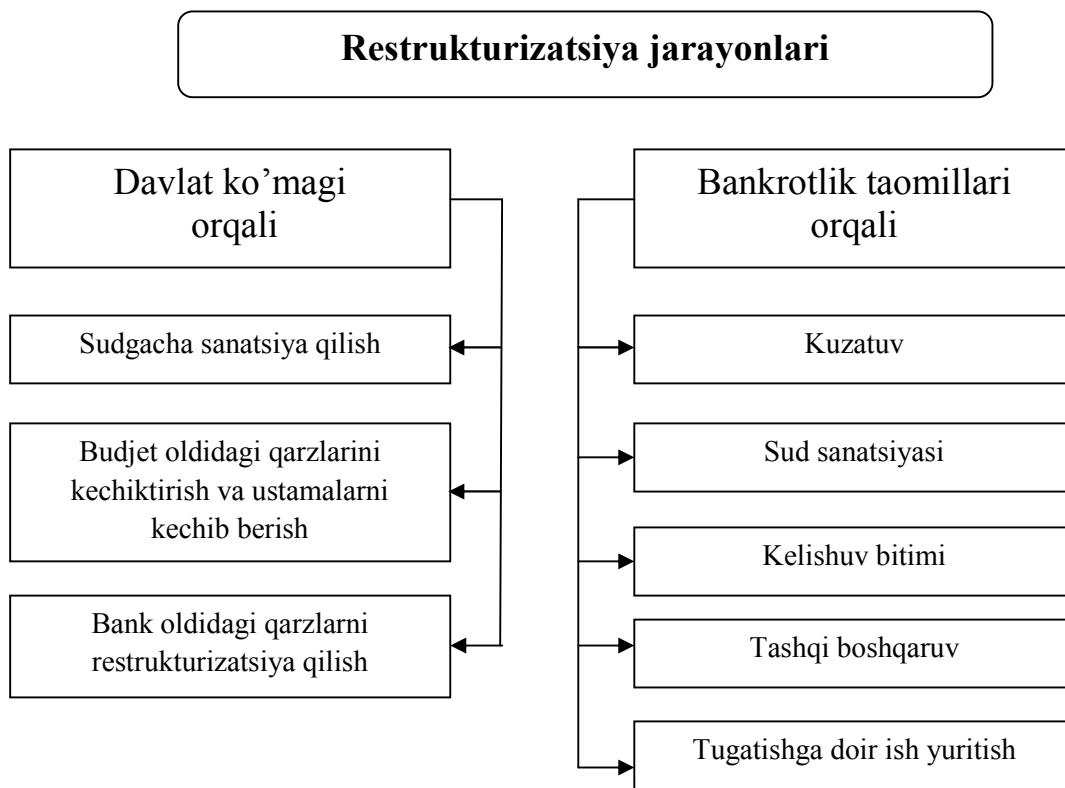
Restrukturizatsiya tadbirlariga ajratib chiqarish, bo‘linish, qo‘shib yuborish, sho‘ba korxonalarini tashkil etish, mas’ul markazlar, boshqaruv tizimini qayta tashkil qilish, nazorat olib borish, mulkchilik shaklini o‘zgartirish kabilar kiradi. Restrukturizatsiya qilish keraksiz va zarar keltirayotgan faoliyat turlarini tugatish hisobiga xarajatlarni kamaytirish va boshqaruv, umuman barcha xodimlar sifatini oshirishga yo‘naltirilgan, ammo bu hisob tizimi va faoliyatni samarali baholashning aniq mezonlarini joriy etishni talab qiladi. Restrukturizatsiya qilish keng qamrovli va o‘zaro bog‘liq tadbirlar yig‘indisini, tashkiliy strukturasi qayta tashkil etishdan tortib, zamonaviy boshqaruv elementlari qo‘shilgan biznes jarayonlarni o‘zida mujassamlashtiradi.

Shuni ta’kidlash kerakki, restrukturizatsiya korxonaning o‘zini maqsadi emas, balki ko‘pgina korxonalar uchun moliyaviy inqiroz holatidan chiqib ketishning asosiy yo‘llaridan biri hisoblanadi. Korxonada og‘ir moliyaviy tanglik holati, bankrotlik alomatlarining yuzaga kelish xavfi yoki korxonani mulki va obro‘sidan (brendidan) ayrilishi, asosiy ishlab chiqarishning past rentabelligi, investitsiya jalb etish imkoniyatining yo‘qligi restrukturizatsiya qilishni talab etadi.

Korxonalarda restrukturizatsiya jarayonlarini ikki guruhga bo'lib olishimiz mumkin bo'ladi (8.2-chizma).

Korxonalarni tarkibiy o'zgartirish, ixchamlashtirish va moliyaviy sog'lomlashtirishning asosiy yo'nalishlari:

1. *Ishlab chiqariladigan mahsulot turlarini restrukturizatsiya qilish.* Mahsulot ishlab chiqarish turlarining har birini alohida foydalik darajasini yoki zarar ko'rish ehtimollarini tahlil qilish, marketingni o'rganish.

8.2-chizma. **Korxonalarda restrukturizatsiya jarayonlari.**

2. *Mavjud foydalanilmayotgan quvvatlarini tarkibiy o'zgartirish.* Mahsulot ishlab chiqarish jarayonida ortiqcha aktivlarni (bino, inshoot va uskunalar) hisobdan chiqarish, sotish yoki yangi xususiy tadbirkorlik subyektlarini tashkil etish, ortiqcha xarajatlarga barham berish.

3. *Mavjud ortiqcha yer maydonlarini restrukturizatsiya qilish.* Ishlab chiqarish jarayonlarida ishtirok etmaydigan, ortiqcha yer maydonlarini aniqlash va ularni hisobdan chiqarish, ortiqcha sarf-xarajatlarni tugatish.

4. *Ijtimoiy soha obyektlarini restrukturizatsiya qilish.* Kompaniyaning balansida mavjud bo'lgan ijtimoiy soha obyektlarini sotish, ijaraga berish yoki tegishli tartibda mahalliy hokimiyat balansiga o'tkazish, ortiqcha sarf-xarajatlarni tugatish.

5. *Moliyaviy holatini restrukturizatsiya qilish.*

6. *Boshqaruv tizimini yoki menejmentni restrukturizatsiya qilish.*

Bizning fikrimizcha, korxonalarni bankrotlik va sanatsiya – tarkibiy o'zgartirish jarayonlaridagi asosiy muammolar quyidagilardan iborat:

- inqirozga qarshi boshqaruvni tashkil etishda malakali kadrlarning yetishmasligi;
- tarkibiy o'zgartirish jarayonlariga korxonalar rahbarlarining qiziqishini yo'qligi;
- korxonalar aktivlarini realizatsiya qilishda baholashning yetarli darajada o'zgaruvchan (egiluvchan) emasligi;
- sudga da'vo arizasini kiritish va qaror chiqarish vaqti orasida aktivlarni yo'qolib ketish imkoniyatining mavjudligi va boshqalar.

Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni xulosa qilish mumkinki, iqtisodiyotning muhim tarmoqlaridan biri sanalgan korxonalarining samarali faoliyat yuritishi, mamlakatimiz iqtisodiy va ijtimoiy salohiyatini oshirishda muhim omillardan biri bo'lib hisoblanadi. Demak, korxonalarda boshqaruv tizimini samarali tashkil etilishi birinchi navbatda, korxonalarni istiqbolda moliyaviy barqarorligini ta'minlash, ikkinchidan, moliyaviy-iqtisodiy inqiroz davrida korxonalarda ishsizlar sonini keskin kamayib ketishi hamda turli xil salbiy iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarni oldini olishda muhim hisoblanadi.

Shuning uchun, korxonalarining boshqaruvchilari yoki moliyaviy menejerlari, doimiy ravishda inqirozga olib keluvchi sabablarni o‘rganib borish va nazorat qilish, moliyaviy zaxiralarni shakllantirish va moliyalashtirishning boshqa manbalarini izlash, korxonalarda inqirozning oqibatlarini oldini olish va ularni bartaraf etish bo‘yicha inqirozga qarshi choralar dasturini ishlab chiqishi lozim. Bizga ma’lumki, korxonalar butun faoliyati jarayonida turli iqtisodiy sikllarni bosib o‘tadi. Albatta, har bir sikl jarayonida korxonalarda ishni tashkil etish, moliyaviy rejalashtirish jarayoni, moliyaviy resurslarga bo‘lgan talab, ishlab chiqarish hajmi va shu kabilar singari inqirozga qarshi boshqaruvni tashkil etish jarayonlari ham turlicha farqlanadi. Korxonalar menejerlari iqtisodiy rivojlanish siklining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda shunga mos ravishda inqirozga qarshi moliyaviy boshqaruvni tashkil etishlari lozim. Quyidagi jadvalda korxonaning barqaror holatdagi boshqaruv tizimi bilan inqiroz holatdagi boshqaruv tizimidagi asosiy farqli jihatlarini ko‘rishimiz mumkin (8.1-jadval).

8.1-jadval

Barqaror holatdagi boshqaruv tizimi bilan inqiroz holatdagi boshqaruv tizimi xususiyatlarining asosiy farqli jihatlarini

Ko‘rsatkichlar	Barqaror holatda	Inqiroz holatda
Boshqaruvning maqsadi	Korxonalar xo‘jalik faoliyati samaradorligini oshirish	Inqirozning salbiy oqibatlarini minimallashtirish
Resurslardan foydalanish	Belgilangan tartibda – reja asosida	Yetishmasligi - qat’iy tejankorlik asosida
Tashqi muhitning tavsifi	Qulay va ijobiy	Noqulay va salbiy

Ichki holatning tavsifi	Mo‘tadil	Jiddiy nizolarning mavjudligi
Pirovard natija	Samaradorlik va barqarorlikning o‘shishi	Korxonani inqiroz holatdan mo‘tadil holatga o‘tishi

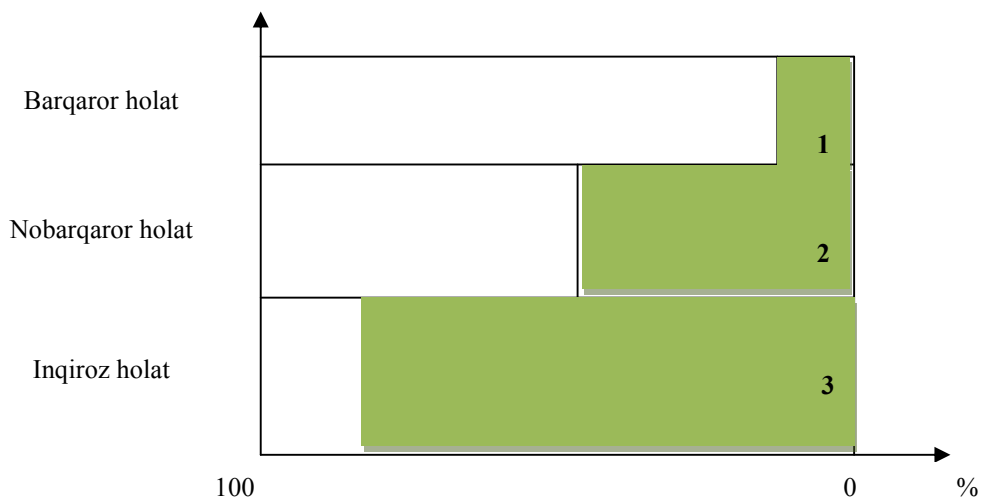
Ushbu jadval ma’mulotlaridan ko‘rinadiki, korxonalar inqiroz holatida boshqaruvni tashkil etish xususiyati barqaror holatdagi tizim bilan ko‘p jihatdan farq qiladi. Korxonalar menejerlari inqirozga qarshi boshqaruvni tashkil etishda uning kelib chiqish manbalari va sabablarini keng o‘rganish va uni bartaraf etish bo‘yicha aniq dasturlar ishlab chiqishlari lozim.

Bizga ma’lumki korxonalar hayotiy faoliyati davomida quyidagi uchta holatdan biriga mansub bo‘lishi mumkin: barqaror holat, nobarqaror (inqirozdan oldin yoki keyingi davrlar) va inqiroz holatlari. Yuqoridagi har bir bosqichda inqirozga qarshi boshqaruvning asosiy vazifalari va tashkil etishning alohida xususiyatlari farqlanadi. Bularning ulushi uning qaysi bosqichda ekanligiga qarab umumiy boshqaruv tizimida kengayib yoki kamayib borishi mumkin (8.3- chizma).

Korxonalar iqtisodiy siklning barqaror davrida inqirozga qarshi boshqaruvning asosiy vazifasi yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan inqiroz holatlariga tayyorgarlik ko‘rish va profilaktik ishlarni amalga oshirish hisoblanadi. Bu davrda inqirozga qarshi monitoring tashkil etilib, bundan ko‘zlangan asosiy maqsad, o‘z vaqtida inqirozning salbiy ta’sirlarini aniqlash va ularni oqibatlarini yumshatish bo‘yicha oldindan tayyorgarlik ko‘rish hisoblanadi.

Bu jarayonda inqirozga qarshi boshqaruvning umumboshqaruv tizimidagi ulushi nisbatan kam miqdorni tashkil etadi. Iqtisodiy siklning

nobarqaror fazasida, korxonalar menejerlari inqirozga qarshi nazoratni kuchaytirish va inqirozni tartibga solish bo‘yicha qarorlar qabul qilishlari lozim. Bunday vaziyatda inqirozga qarshi boshqaruvning asosiy vazifalariga inqirozning ta’sirlarini kamaytirish va korxonani avvalgi iqtisodiy holatga qaytarish kabilar kiradi. Bu jarayonda inqirozga qarshi boshqaruvning umumboshqaruv tizimidagi ulushi teng nisbatni tashkil etadi.

- Bu yerda: 1-inqiroz holatlari monitoringi;
 2-inqirozga qarshi nazorat va inqiroz holatlarini tartibga solinishi;
 3-inqirozga qarshi boshqaruv.

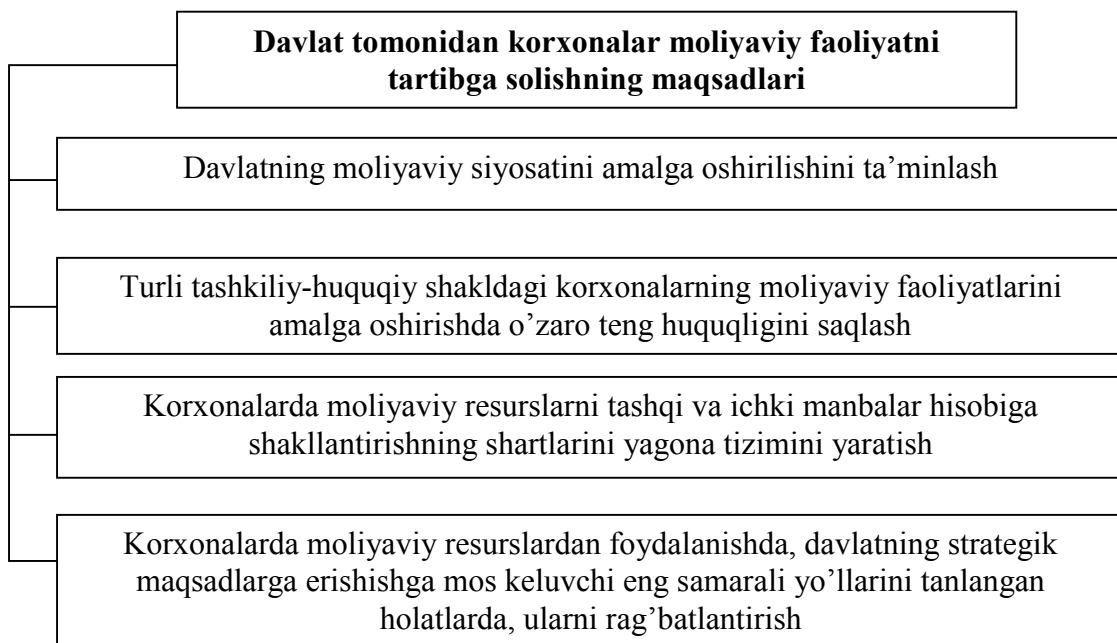
8.3-chizma. Korxonalar iqtisodiy siklining turli davrlarida inqirozga qarshi boshqaruvning tuzilishi

Korxonalar inqiroz holatida inqirozga qarshi boshqaruvning asosiy vazifasiga, minimal miqdorda faoliyat yuritishni ta’minlash, ko‘riladigan zararlarni imkon qadar bartaraf etish, korxonaning xo‘jalik moliyaviy faoliyatini qaytadan tiklash bo‘yicha aniq chora-tadbirlar ishlab chiqishdan iborat. Demak, korxonalar rivojlanish siklining turli davrlarida inqirozga qarshi boshqaruvning xususiyatlari farqlanar ekan. Korxonalar boshqaruvchilari

rivojlanish sikli davrining har qaysi bosqichida ham imkon qadar ko‘riladigan moliyaviy zararlarni kamaytirish va ijtimoiy nobarqarorlikni paydo bo‘lishi kabi salbiy oqibatlarni oldini olishlari asosiy masala sifatida qaralishi lozim.

8.3. Korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvni davlat tomonidan tartibga solinishi

Korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvni tashkil etilishi, avvalambor korxonalar faoliyatini umumiy holatda tartibga solish strategiyalaridan kelib chiqadi. Korxonalar faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishning asosiy maqsadlari sifatida, turli xil tashkiliy-huquqiy shakldagi korxonalarining o‘zaro tengligini ta‘minlash, ya‘ni ular o‘rtasidagi mutanosiblikni saqlash, moliyaviy resurslardan samarali foydalanish, tashqi va ichki moliyaviy resurslarning manbalarini jalb qilish shartlarini yagona tizimini belgilash va shu kabilar hisoblanadi (8.4-chizma).

8.4-chizma. **Davlat tomonidan korxonalar faoliyatini tartibga solishning maqsadlari.**

Korxonalar moliyaviy faoliyatini tartibga solishning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

1. Davlatning moliyaviy siyosatini amalga oshirilishini ta'minlovchi, korxonalar moliyaviy faoliyatini tartibga solishning muhim yo'nalishlarini ishlab chiqish.

2. Korxonalar faoliyatida moliyaviy dastaklarning progresssiv turlaridan foydalanilganda, ularni rag'batlantirishni normativ-huquqiy bazasini shakllantirish.

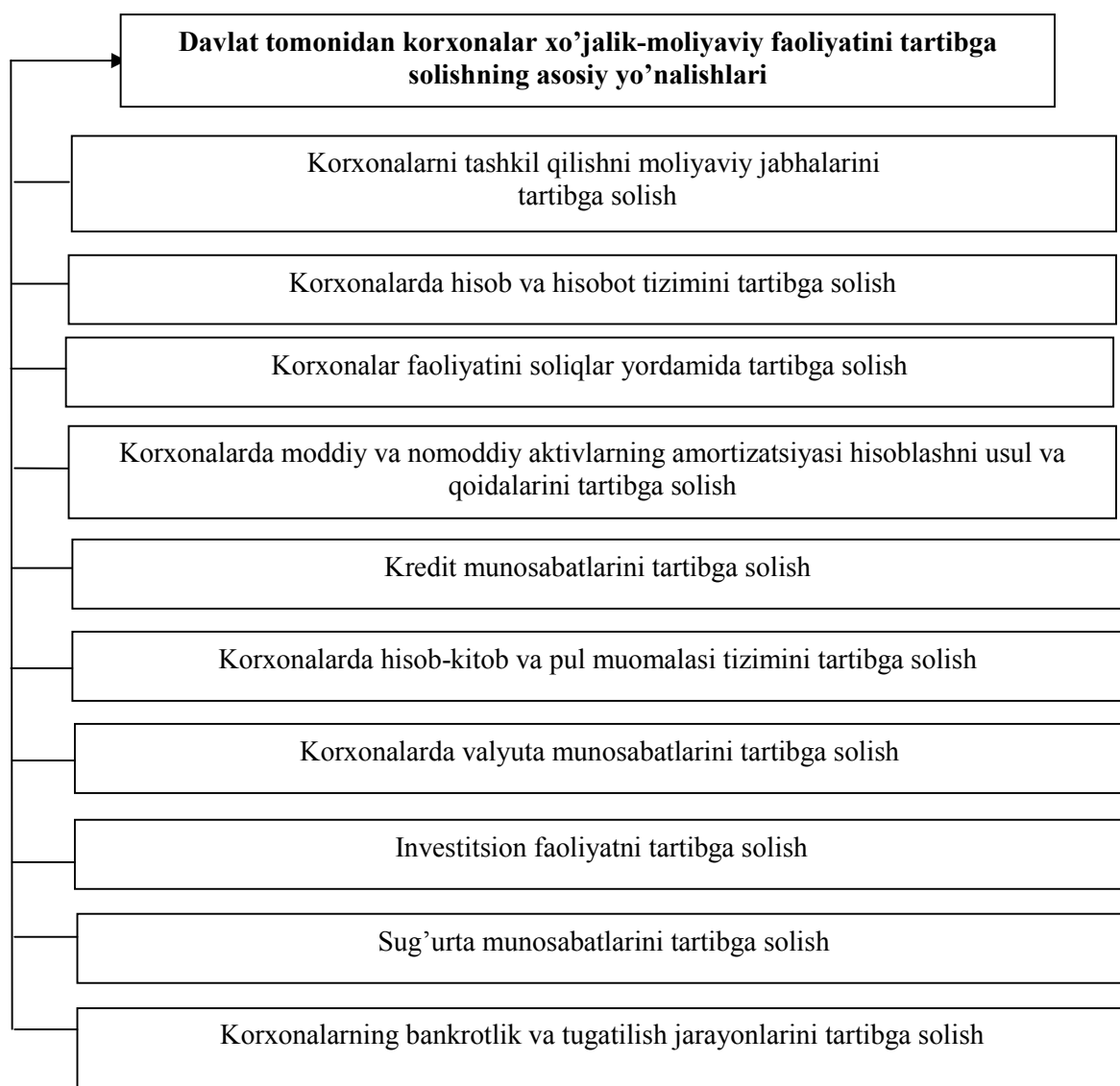
3. Korxonalar moliyaviy faoliyatlarini samarali yuritish hamda ularning faoliyatlarini mustaqil amalga oshirishlari uchun yetarlicha shart-sharoit yaratib berish.

4. Korxonalar moliyaviy-xo'jalik faoliyatining takomillashuvi, Xalqaro munosabatlarni amalga oshirish, ularning xalqaro moliya tizimiga integratsiyalashuvi kabi holatlarni rag'batlantirish.

Korxonalar xo'jalik-moliyaviy faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishning asosiy yo'nalishlari quyidagi chizmada keltirilgan (8.5-chizma).

Mamlakatimizda korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvni samarali tashkil etish ularning iqtisodiy nochorligini oldini olish va moliyaviy sog'lomlashtirish borasida ulkan ishlar amalga oshirilib kelinmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 18-noyabrdagi 4053-sonli «Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmonida ko'zda tutilgan iqtisodiy nochor korxonalarni moliyaviy sog'lomlashtirish, modernizatsiyalash, texnik va texnologik jihatdan yangilash jarayoniga tijorat banklarining mablag'larini kengroq jalb qilishni yo'lga qo'yish tadbirlari muhim hisoblanadi.

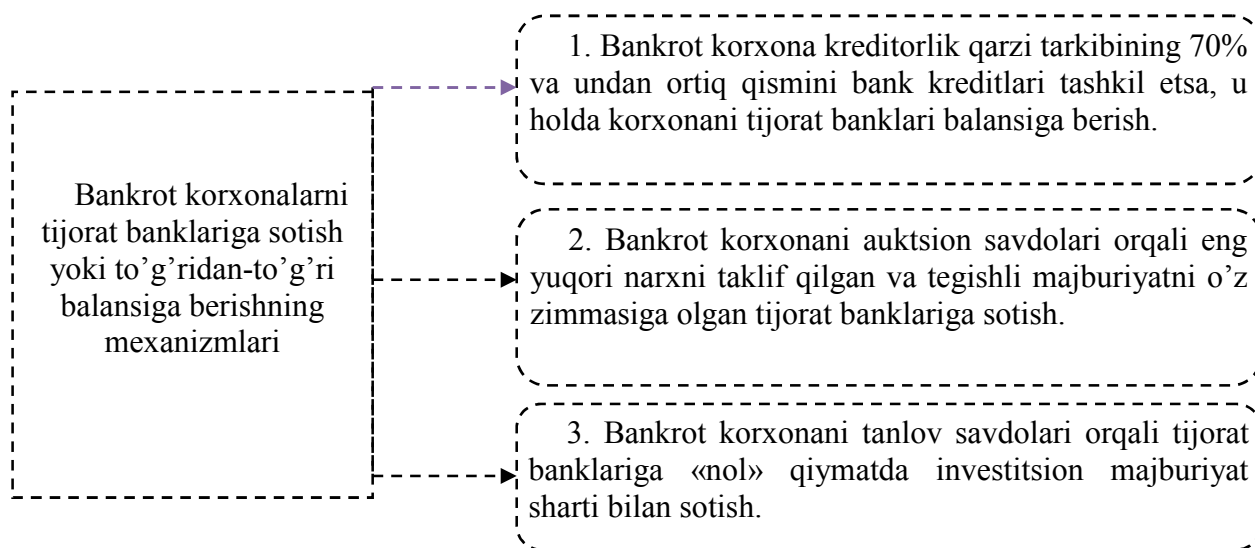
8.5-chizma. **Korxonalar faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish jarayoni quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi.**

Qarorda Respublika Komissiyasining qarori asosida bankrot korxonalarni tijorat banklariga sotish yoki to‘g‘ridan-to‘g‘ri balansiga berishning 3 ta mexanizmi ko‘zda tutilgan (8.6-chizma):

1) bankrot korxonaga kreditorlik qarzi tarkibining 70 % va undan ortiq qismini bank kreditlari tashkil etsa, u holda korxonani tijorat banklari balansiga berish;

2) bankrot korxonani auksion savdolari orqali eng yuqori narxni taklif qilgan va tegishli majburiyatni o'z zimmasiga olgan tijorat banklariga sotish;

3) bankrot korxonani tanlov savdolari orqali tijorat banklariga «nol» qiymatda investitsion majburiyat sharti bilan sotish.

8.6-chizma. **Bankrot korxonalarni tijorat banklari balansiga o'tkazish mexanizmi**

Ushbu tadbirlar mamlakatimizdagi bankrot korxonalarni tarkibiy qayta tuzish hamda yangi xo'jalik faoliyatini yo'lga qo'yish jarayonlarini sezilarli darajada tezlashtirdi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 19-noyabrdagi 4010-sonli «Iqtisodiy nochor korxonalarni tijorat banklariga sotish tartibini tasdiqlash to'g'risida»gi Farmoyishi bilan iqtisodiy nochor korxonalarining moliyaviy qobiliyatini tiklash bo'yicha bir qator imtiyozlar (ko'maklar) berilgan. Jumladan, ushbu farmoyishga ko'ra:

- tijorat banklariga bankrot korxonalar yoki ular mol-mulking berilishi, sotilishi, ularning xo'jalik yurituvchi subyektlar ustav jamg'armalariga kiritilishi, shuningdek, banklar tomonidan bankrot

korxonalar mol-mulki negizida yangidan tashkil etilgan xo‘jalik subyektlarini qayta sotish qo‘shilgan qiymat solig‘idan ozod qilindi;

- bankrot korxonalar negizida yangi tashkil etilgan xo‘jalik yurituvchi subyektlar uch yil davomida foyda solig‘i, yagona soliq to‘lovi, mulk solig‘i va yer soliqlarini to‘lashdan ozod qilindi;

- boshqaruv kompaniyalarga berilganda foyda solig‘i va yagona soliq to‘lovidan ikki yil davomida ozod qilindi. Buning natijasida sobiq bankrot hisoblangan, endilikda tarkibiy qayta tuzish orqali faoliyatini yangilagan korxonalarining faoliyat ko‘rsatkichlarida sezilarli o‘zgarishlar ro‘y berdi.

Shuningdek, yuqorida qayd etilgan me‘yoriy hujjatlar orqali tijorat banklariga ham muayyan imkoniyatlar berilgan edi. Jumladan:

- qarzlarni to‘lash hisobiga undirilgan yoki auksion va tanlov savdolarida sotib olingan mol-mulk negizida tijorat banklarining korxonalar ustav jamg‘armasidagi ishtiroki ulushi 100 % gacha bo‘lgan yangi korxonalarini tashkil etish;

- bankrot korxonaning tugatilishi munosabati bilan unga avval berilgan, qoplanmagan kreditini, shu jumladan hukumat kafolati bilan berilgan kredit summasini bank kengashining qarori bilan hisobdan chiqarish;

- bankrot korxonalar uchun malakali boshqaruv kompaniyasini tuzish va jalb qilish;

- bankrot korxonani tugatish bahosida sotib olib, uning faoliyatini tiklab, qaytadan bozor bahosida sotish va h.k.

Ayni paytda mazkur jarayonning samaradorligini va ta‘sirchanligini ta‘minlash maqsadida tijorat banklariga bir qator majburiyatlar yuklangan edi. Jumladan:

- tijorat banklari balansiga o‘tkazilgan bankrot korxonalarini tiklash, texnik va texnologik modernizatsiya qilish va ishlab chiqarishni qayta

qurollantirish, zarur bo‘lganda korxonani to‘liq restrukturizatsiya qilish orqali faoliyat yo‘nalishini o‘zgartirish, strategik hamkorlar va investorlarni jalb qilishni nazarda tutuvchi biznes-rejalarni ishlab chiqish;

- yollangan har bir korxonada boshqaruvchisi ishlab chiqarishda kutilgan natijalarga erishishi orqali ishlab chiqarishlarga zamonaviy va yuqori malakali boshqaruvchilarni jalb qilish ishlarini olib borishi;

- banklar tasarrufiga berilgan bankrot korxonalari kelgusi faoliyati ustidan iqtisodiy nochor korxonalarni tijorat banklariga sotish bo‘yicha respublika komissiyasida hisobot berishlari yo‘lga qo‘yilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 26-martdagi PQ-1731-sonli «Eksport qiluvchi korxonalarni rag‘batlantirishni kuchaytirish va raqobatbardosh mahsulotlarni eksportga yetkazib berishni kengaytirish borasida qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi qarorida ham korxonalarni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha qator vazifalar belgilab berilgan. Jumladan:

1. Tovarlarni chet el valutasida eksportga realizatsiya qilish (qimmatbaho metallar bundan mustasno) aylanmasiga nol darajali stavka bo‘yicha qo‘shilgan qiymat solig‘i solinadi.

2. Eksport qiluvchi korxonalar (xomashyo tovarlarini sotish bundan mustasno) uchun foyda solig‘i va mulk solig‘i stavkasi umumiy sotish hajmida o‘zi ishlab chiqargan va erkin almashtiriladigan valutaga sotilgan tovar (ish, xizmat)lar eksportidagi ulushiga bog‘liq holda kamaytiriladi:

- eksport ulushi 15 % dan 30 % gacha miqdorda bo‘lganida - 30 foizga;

- eksport ulushi 30 va undan ko‘proq % bo‘lganida - 2 marotaba.

Mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun yagona soliq to‘lovi stavkasi quyidagicha kamaytiriladi:

- umumiy sotish hajmida eksport ulushi 15 % dan 30 % gacha bo'lganida 30 % ga;

- eksport ulushi 30 va undan ko'proq bo'lganida – 2 marotaba.

3. 2016-yil 1-yanvarga qadar respublikadagi o'z mahsuloti hajmining, jumladan yarim tayyor mahsulotlarining (kalava, gazlama, trikotaj gazlama va paxta yigirish chiqindilari) 80 %i va undan ortig'ini erkin almashtiriladigan valutaga sotadigan to'qimachilik sanoati korxonalari mulk solig'i to'lashdan ozod qilingan.

4. Tovar (ish, xizmat)larning barcha turlariga eksport bojxona bojlari va spetsifik tovarlardan tashqari boshqa tovar (ish, xizmat)lar eksportini litsenziyalash bekor qilingan.

5. Tovarlarini eksport qilishda to'lanadigan bojxona rasmiylashtiruvini yig'implarining amaldagi stavkasiga qaraganda o'rtacha 2 marotabaga kamaytirilgan yangi stavkalari tasdiqlangan.

6. Mikrofirmalar va kichik korxonalar o'zi ishlab chiqargan tovar (ish, xizmat)larni eksport qilishdan tushadigan valuta tushumining 50 foizini majburiy sotishdan ozod etilgan.

Mamlakatimiz rahbari I. Karimov ta'kidlaganlaridek, «Bizning iqtisodiy nochor korxonalarini banklar balansiga o'tkazib, ularni sog'lomlashtirish borasida qo'llagan noan'anaviy yondashuvimiz o'zini oqladi va samaradorligini ko'rsatdi, deb bugun to'la asos bilan aytishimiz mumkin.

Hozirgi paytda banklarga berilgan 164 ta bankrot korxonadan 156 tasida ishlab chiqarish faoliyati to'liq tiklandi, 110 ta korxonalar yangi investorlarga sotildi. Bunday korxonalarini texnik qayta jihozlash va modernizatsiya qilish

ishlariga tijorat banklari tomonidan 275 milliard so‘m miqdorda investitsiya kiritildi, natijada 22 mingdan ziyod ish o‘rni yaratildi*.»

2011-yil 1-yanvardagi holatga ko‘ra, TIF «Milliy bank» korxonalarining aksiyalari va ulushlarini sotib olish yo‘li bilan ularning ustav sarmoyalariga investitsiyalar shaklida yo‘naltirgan jami qo‘yilmalar 356,5 mlrd. so‘mni tashkil etdi. Yil boshida bu ko‘rsatkich 39,30 mlrd. so‘m edi. Hisobot yilida Bank investitsiya portfelining o‘sishi 317 mlrd. so‘mni tashkil etdi. Bu ko‘rsatkichga, asosan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi 4053 sonli Farmoni hamda «Tijorat banklariga iqtisodiy nochor korxonalarini sotish tartibini tasdiqlash to‘g‘risida»gi 4010 sonli farmoyishini bajarish doirasida bank tomonidan makroiqtisodiy muvozanatni va iqtisodiy o‘shishning barqaror sur‘atlarini, iqtisodiyot tarmoqlari barqaror ishlashini ta‘minlash bo‘yicha inqirozga qarshi dasturni amalga oshirish natijasida erishildi.

Yuqoridagi hujjatlarga muvofiq, milliy bank tomonidan bankrot korxonalar mulkini bank balansiga qabul qilish, ularning negizida bankning shu‘ba korxonalarini vujudga keltirish va ishlab chiqarish faoliyatini tiklash yuzasidan muayyan chora-tadbirlar amalga oshirildi.

2011-yil 1-yanvardagi holatga ko‘ra, bankrot korxonalarda ishlab chiqarishni tiklash, modernizatsiyalash va ularni zarur aylanma sarmoya bilan ta‘minlash uchun 17,9 mlrd. so‘m miqdoridagi mablag‘lar ajratildi. Shuningdek, bank tomonidan bankrot korxonalar negizida tashkil etilgan shu‘ba korxonalarining aktivlarini investitsiya kompaniyalari orqali samarali boshqarishning ta‘sirchan tizimi yo‘lga qo‘yildi. Yuqoridagi tadbirlar amalga

---

* Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг 2011 йилнинг асосий яқунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси – uza.uz (Ўзб. миллий ахборот агентлиги) расмий сайти 2012 йил .

oshirilishi natijasida, bankning bankrot korxonalar mol-mulki negizida tashkil etilgan shu'ba korxonalari tomonidan qariyb 40,0 mlrd. so'mlik tovarlar ishlab chiqarildi, 17,2 mln. AQSH dollari qiymatidagi mahsulot eksport qilindi va 4329 ta yangi ish joyi yaratildi*.

Banklar bankrot korxonalar moliyaviy sog'lomlashtirilishi va tiklanishini, ular texnik va texnologik jihatdan modernizatsiyalanishi hamda qayta jihozlanishini, tashqi va ichki bozorlarda raqobatlasha oladigan mahsulot ishlab chiqarish tashkil etilishini ta'minlash bo'yicha investitsion majburiyatlar olganligi mintaqaviy iqtisodiyotni yanada mustahkamlashning muhim amaliy omillaridan biridir.

Bank balansiga qabul qilingan 59 ta korxonalar bo'yicha:

- 15 ta korxonaning jami 417,76 mlrd. so'mlik mol-mulki potentsial investorlarga sotildi va buning natijasida, tuzilgan shartnomalar shartlariga muvofiq, 106,53 mlrd. so'mlik qarz so'ndirildi;
- Bankning 27 ta shu'ba korxonasida ishlab chiqarish faoliyati boshlandi;
- 17 ta korxonada ularni yangi mulkdorlarga sotish ishlari olib borilayapti yoki ishlab chiqarish faoliyatini tiklash yuzasidan biznes-rejalar ishlab chiqilmoqda.

2012-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, bankning korxonalar aksiyalari va ulushlarini sotib olish yo'li bilan ular ustav sarmoyalariga investitsiya tarzida yo'naltirilgan jami qo'yilmalari 544,07 mlrd. so'mni tashkil etdi. Hisobot yilida bankning investitsiya portfelidagi o'sish 187,57 mlrd. so'mni tashkil qildi*. Investitsion portfelda asosiy o'rinni iqtisodiy nochor korxonalarga kiritilgan mablag'lar tashkil qiladi.

---

* ТИФ Миллий банкнинг 2011 йил молиявий ҳисобот маълумотлари асосида тайёрланди.

* ТИФ Миллий банкнинг йиллик ҳисоботлари асосида тайёрланди.

O‘zbekiston iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalar yanada ko‘proq kirib kelishini rag‘batlantirish maqsadida bank tomonidan ikkita shu’ba investitsiya kompaniyasi «NBU Invest Group» va «NBU Investment» kompaniyalari ta’sis etildi. Ustav sarmoyasi (jamg‘armasi) 72 mlrd. so‘mdan ortiq bo‘lgan bu kompaniyalarga ishonchi asosida boshqarish uchun bankrot korxonalar negizida bank tashkil etgan 23 ta shu’ba korxonalar topshirildi.

Mazkur kompaniyalarning asosiy vazifasi korxonalarda ishlab chiqarish faoliyatini tiklash, ularni texnik va texnologik qayta jihozlash, ham ichki, ham tashqi bozorlar uchun raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarilishini ta’minlashdan iboratdir.

2012-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra, bankrot korxonalarda ishlab chiqarishni tiklash, ularni modernizatsiyalash va zarur aylanma sarmoya bilan ta’minlash uchun jami 64,1 mlrd. so‘m miqdoridagi mablag‘lar investitsiyalandi. Amalga oshirilgan ishlar natijasida, 2012 yil 1 yanvar holatga ko‘ra 44 ta korxonada ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi, 136,8 mlrd. so‘mlik mahsulot ishlab chiqarildi, 43,2 mln. AQSH dollar hajmdagi mahsulot eksport qilindi, jumladan, o‘tgan hisobot yilida bu mahsulotlarning 101,8 mlrd. so‘mligi ishlab chiqarildi va 25,9 mln. AQSH dollar qiymatidagisi esa eksport qilindi. (7.2-jadval).

Umuman olganda bank portfelining asosiy qismi bankrot korxonalar negizida tashkil etilgan shu’ba korxonalariga to‘g‘ri keladi (76,89 %). Yangi tashkil etilgan korxonalariga yuqori malakali menejerlarni, shu jumladan xorijiy mutaxassislarni jalb etish borasida samarali ishlar olib borilmoqda.

Bundan tashqari «O‘zsanoatqurilishbank» OAT bankida ham iqtisodiy nochor korxonalarini moliyaviy qo‘llab-quvatlash va ularga keng imtiyozlar berish bo‘yicha ko‘plab ishlar amalga oshirilib kelinmoqda. 2011-yil 1-yanvar holatiga olib borilayotgan ishlar doirasida 12 ta bankrot korxonalar

faoliyatini tiklash uchun bankning investitsiyalari hajmi 28,0 mlrd.soʻmdan ortgan. Hisobot davri mobaynida bankrot-korxonalar negizida texnik va texnologik modernizatsiyalash, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni taʼminlash boʻyicha ishlar, korxonalarni toʻliq restrukturizatsiya qilishgacha yoki profilini qayta oʻzgartirish, ortiqcha boʻgʻimlarini va zarar koʻrib ishlaydigan ishlab chiqarish boʻlinmalarini tugatishgacha boʻlgan ishlar amalga oshirildi.

8.2-jadval

**2010-2011 yillarda TIF Milliy banki tomonidan iqtisodiy nochor
korxonalarni qoʻllab-quvvatlashning bergan
samarasi tahlili***

№	Hududlar	Ishlab chiqarish hajmi (mlrd.soʻm)	Yaratilgan yangi ish oʻrinlari (ta)	Eksport hajmi (ming AQSH dollari)
1.	Qoraqalpogʻiston Res.	0,681	104	-
2.	Andijon viloyati	6,7	271	212,3
3.	Namangan viloyati	12,0	1346	541,5
4.	Navoiy viloyati	237,9	19	10,4
5.	Xorazm viloyati	13,2	668	3,5
6.	Fargʻona viloyati	0,646	395	-
7.	Jizzax viloyati	2,7	22	-
8.	Qashqadaryo viloyati	39,6	683	25600,0
9.	Toshkent viloyati	45,3	1351	14800,0
	Jami:	358,8	4859	41167,7

Yuqoridagi qaror va farmonlarni qabul qilinishi va amaliyotga samarali tatbiq qilinishi natijasida mamlakatimizda korxonalar bankrotligini oldini

* ТИФ Миллий банки йиллик молиявий хисобот маълумотлари асосида тайёрланди.

olish va moliyaviy sog'lomlashtirish bo'yicha ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiroz davrida ham, prezidentimiz I.Karimov boshchiligida ishlab chiqilgan inqirozga qarshi choralar dasturini amaliyotga tatbiq qilinishi natijasida ko'plab korxonalarni inqiroz holatiga tushib qolishligi va ishsizlar sonini ko'payib ketishligi oldi olindi hamda korxonalarda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarining uzluksizligi saqlab qolindi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - T.: O‘zbekiston, 1992.
2. O‘zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksi. Rasmiy nashr. O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi – T.: «Adolat». 2010, 400-b.
3. O‘zbekiston Respublikasining «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to‘g‘risida»gi qonuni 1991-yil 19-noyabr.
4. O‘zbekiston Respublikasining «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida»gi qonuni 1996-yil 20-aprel.
5. O‘zbekiston Respublikasining «Bankrotlik to‘g‘risida»gi qonuni, 1994-yil 5-may.
6. O‘zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida»gi qonuni, 1996-yil 30-avgust.
7. O‘zbekiston Respublikasining «Tabiiy monopoliyalar to‘g‘risida»gi qonuni 1997-yil 24-aprel.
8. O‘zbekiston Respublikasining «Mas’uliyati cheklangan hamda qo‘shimcha mas’uliyatli jamiyatlar to‘g‘risida»gi qonuni 2001-yil 6-dekabr.
9. O‘zbekiston Respublikasining «Qimmatli qog‘ozlar bozori to‘g‘risida»gi qonuni 2008-yil 22-iyul.
10. O‘zbekiston Respublikasining «Raqobat to‘g‘risida»gi qonuni 2012 yil 6 yanvar.
11. Karimov I. A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. - T.: O‘zbekiston, 2000, 8-tom.
12. Karimov I.A. Bank tizimi, pul muomalasi, kredit, investitsiya va barqarorlik to‘g‘risida. – T.: O‘zbekiston, 2005.

13. Karimov I.A. Eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. T.: O‘zbekiston, 2009, 24-b.

14. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari / I.A.Karimov. – T.: O‘zbekiston, 2009, 56-b.

15. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. – T.: «O‘zbekiston», 2010, 56-b.

16. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. T.: «O‘zbekiston», 2011, 48-b.

17. Karimov I.A. O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida – T.: «O‘zbekiston», 2011, 440-b.

18. Karimov I.A. 2012 yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko‘taradigan yil bo‘ladi. – T.: «O‘zbekiston», 2012, 36-b.

19. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni. 2008-yil 18-noyabr, PF-4053-son.

20. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo‘llab-quvvatlash, ularni barqaror ishlashini ta‘minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to‘g‘risida»gi Farmoni. 2008-yil 28-noyabr, PF-4058-son.

21. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoyishi. «Iqtisodiy nochor korxonalarini tijorat banklariga sotish tartibini tasdiqlash to‘g‘risida». 2008-yil 19-noyabr, F-4010-son.

22. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirish yuzasidan qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida» qarori. 2009-yil 20-yanvar, PQ-1041-son.

23. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «2011-2015 yillarda Respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko‘rsatkichlariga erishishning ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risida»gi PQ-1438-sonli qarori. 2010-yil 26-noyabr.

24. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «2011-2015 yillarda O‘zbekiston Respublikasi sanoatini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risida»gi PQ – 1442 – sonli qarori. 2010-yil 15-dekabr.

25. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasining 2012 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari prognozi va davlat budjeti parametrlari to‘g‘risida»gi 1675 - sonli qarori. 2011-yil 30-dekabr.

26. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar jalb etilishini rag‘batlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi farmoni. 2012-yil 10-aprel.

27. Бочарев В.В. «Управление денежным оборотом предприятий и корпораций» – М.: «Финанси и статистика», 2001.

28. Антикризисное управление предприятиями: Учеб. пособие/ Под ред. А.Н. Ряховской.- М.: ИПК Госслужашчих, 2001.

29. Антикризисное управление: Учебник/ Е.П.Жарковская, Б.Е. Бродский.- М.: ОМЕГА-Л, 2007.

30. Антикризисное управление: Учебник. -2-е., доп. и перераб. / Под ред. Е.М. Короткова.- М.: ИНФРА- М, 2009.- 620 с.- (Висшая образование)

31. Антикризисное управление предприятиями и банками: Учеб.- практ. Пособие/Подгот. Г.К. Талем и Г.Б. Юном. – М.: Дело, 2009

32. «Антикризное управление» Курс лекций. С. Ю. Кузнецов Учебно методическое пособие. Москва «Финансы и статистика» 2010 г. – 176 стр.

33. А.Г.Ивасенко, Я.И.Никонова, Е.Н.Плотникова Разработка управленческих решений. Москва «КНОРУС» 2010 г. 167-стр

34. Брейли Р., Майерс С., Принципы корпоративных финансов/Пер. с англ. – М., 2004 г.

35. Братухина О.А. «Финансовый менеджмент» Учебное пособие. Москва «КНОРУС» 2010 г. 238 стр.

36. Василева М.В., Малий Н.А. Финансовая политика. – Ростова Н/Д Феникс. 2008 г.

37. Vahobov A.V., Malikov T.S. Moliya: umumnazariy masalalar. T.: Iqtisod-Moliya, 2008 y.

38. Галицкая С.В. Финансы. – М.: Эксмо, 2007. – 336 с.

39. Гукасян Г.М. и др. Экономическая теория. Учебник – М.:Эксмо, 2008 г.

40. Галицкая С.В. Финансовый менеджмент. М.: Эксмо, 2009 г.

41. Ионова А.Ф. Селезнева Н.Н. «Финансовый менеджмент» Учебное пособие. Москва «Прспект» 2010 г 583 - стр.

42. Ковалев В.В., Вит.В. Ковалев Финансы организаций (предприятий). М.: Прспект, 2006 г.

43. Ковалев В.В. «Курс финансового менеджмента» Учебник 2-издание. Москва «Прспект» 2011 г 478 – стр.

44. Лукасевич И.Я. Финансовый менеджмент. М.: Эксмо, 2007 г

45. С.Е.Кован, Л.П.Моркова, А.Н. Ряховская Теория антикризисного управления предприятием: учебное пособие – М.: КНОРУС, 2009. – 29 с.

46. Фалко С.Г., Аксёнов А.П., Берзин И.Е., Иванова Н.Ю., Карманова В.А., Ключко В.Н., Пикунова С.А., Савченко Н.Н. «Экономика предприятия» Учебник. Москва «КНОРУС» 2011 г. 346 стр.

47. Шохин Е.И., Болшаков С.В., Булатова М.Г. «Финансовый менеджмент» Учебник. 3-издание. Москва «КНОРУС» 2011 г. 475 – ст.

48. Xusanov G'.N., Tursunxodjayev M.L., Vaqiyev A.R. Moliyaviy menejment. T.: Voris nashriyoti, 2006 y.

49. Поляк Г.Б. Финансовый менеджмент 2-е издание. М.: Юнити, 2008 г.

50. Е.В. Минко, А.Е. Минко. «Методы прогнозирования и исследования операций» Учебное пособие. Москва «Финансы и статистика» 2010 г – 480 стр.

51. Е.А.Гомонко, Т.Ф.Тарасова «Управление затратами на предприятии» Учебник. Москва «КНОРУС» 2009 г. 295 стр.

52. Тепман Л.Н. «Корпоративное управление. Учебное пособие. Москва «КНОРУС» 2010 г. 244 стр.

53. 48. Tursunov Sh.A. «Moliyaviy Menejment» o'quv qo'llanma, Toshkent 2007.

54. O'rolov A. Korxonalar menejmenti asoslari. // J. Korxonani boshqarish – 2007 yil № 1.

55. Самогородская М.И. Рекомендации по проведению экспертизы инвестиционных проектов, претендующих на включение в региональную инвестиционную программу // Ж. Менеджмент в России и за рубежом, 2008 год № 1.

56. Hamdamov O.N. Korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvni tashkil etish masalalari. // «Moliya» jurnali 2010-yil №2. 76-80-betlar.

57. Hamdamov O.N. Yuksak mahorat, chuqur bilim, amaliy ko‘nikma (riskni boshqaruvchilarga zarur). // «Soliq to‘lovchining» jurnali 2010-yil №9. 39-41-betlar.

58. www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasining qonunchilik bazasi.

59. www.worldbankgroup.org – jahon bankining rasmiy sayti.

60. www.mf.uz – O‘zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligini rasmiy sayti.

61. www.sbu.uz – O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy sayti.

62. www.soliq.uz – O‘zbekiston Respublikasi Davlat Soliq qo‘mitasining rasmiy sayti.

63. www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Statistika qo‘mitasining rasmiy sayti.

64. www.bank.uz – O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining ma’lumotlar bazasiga oid rasmiy sayt.

65. www.gov.uz – O‘zbekiston Respublikasi hukumatining rasmiy sayti.

M U N D A R I J A

I BOB. MOLIYAVIY MENEJMENTNING IQTISODIY MOHIYATI VA FUNKSIYALARI

- 1.1. Moliyaviy menejmentning iqtisodiy mohiyati va nazariy asoslari..... 3
- 1.2. Moliyaviy menejment tizimida korxonalar moliyaviy munosabatlarning tutgan o‘rni va ahamiyati 13
- 1.3. Moliyaviy menejmentning funksiyalari..... 17

II BOB. KORXONALARDA MOLIYAVIY MENEJMENT TIZIMINI TASHKIL ETISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

- 2.1. Moliyaviy menejmentning maqsadi va vazifalari..... 23
- 2.2. Xo‘jalik subyektlarida moliyaviy menejmentni tashkil etishning asosiy yo‘nalishlari..... 25
- 2.3. Moliyaviy menejmentning ta‘minot tizimi va moliyaviy mexanizm..... 31

III BOB. KORXONA AKTIVLARINI BOSHQARISH

- 3.1. Korxonalarining mohiyati va ularni boshqarish tamoyillari..... 40
- 3.2. Aylanma aktivlarni boshqarish siyosati va uni ishlab chiqish mexanizmi..... 44

IV BOB. MOLIYAVIY RISKLARNI BOSHQARISH

- 4.1. Riskning mazmuni va uni turkumlanishi..... 51
- 4.2. Risklarni boshqarish jarayoni va kamaytirish usullari 57

V BOB. DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLARINING MOHIYATI VA ULARNI BOSHQARISH

- 5.1. Debitorlik qarzlarning iqtisodiy mohiyati va ularni kelib
chiqish sabablari..... 63
- 5.2. Kreditorlik qarzlarning iqtisodiy mohiyati va ularni
kamaytirish yo‘llari..... 69
- 5.3. Debitorlik va kreditorlik qarzlarni tartibga solishning
huquqiy asoslari..... 75

VI BOB. KORXONALARDA PUL MABLAG‘LARI OQIMINI BOSHQARISH

- 6.1. Korxonalarda pul mablag‘lari oqimining mohiyati va ularni
baholash usullari 82
- 6.2. Korxonalarda pul mablag‘lari oqimini bashoratlash va uning
o‘ziga xos xususiyatlari..... 97

VII BOB. KORXONALARDA MOLIYAVIY BARQARORLIKNI TA‘MINLASH YO‘LLARI

- 7.1. Moliyaviy barqarorlik tushunchasi va uning asosiy turlari 110
- 7.2. Korxonalarda moliyaviy barqarorlik monitoringini tashki
etish..... 116

VIII BOB. KORXONALARDA INQIROZGA QARSHI MOLIYAVIY BOSHQARUVNI TASHKIL ETISH

8.1.	Korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvning mohiyati va ahamiyati.....	121
8.2.	Korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvning maqsad va vazifalari.....	126
8.3.	Korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvni davlat tomonidan tartibga solinishi.....	136
	FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.....	148

B. Toshmurodova, O. Xamdamov

MOLIYAVIY MENEJMENT

O'quv qo'llanma

Muharrir: **N. Rustamova**

Badiiy muharrir: **M. Odilov**

Kompyuterda sahifalovchi: **U. Raxmatov**

Nashr. lits. AI № 174. Bosishga ruxsat 04.01.13 y.da berildi.

Bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$. Ofset qog'ozi №2. «Times» garniturası.

Shartli b.t. 10.0. Nashr hisob t. 10.0. Adadi 500 dona.

Buyurtma №____.

«IQTISOD-MOLIYA» nashriyotida tayyorlandi
100084. Toshkent. Kichik halqa yo‘li, 7-uy

«HUMOYUNBEK-ISTIQLOL MO‘JIZASI»
bosmaxonasida chop etildi.
100003. Toshkent. Olmazor, 171-uy

